

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

ЛЕВИЦЬКИЙ ВІТАЛІЙ ОРЕСТОВИЧ

УДК 94(477):68«18/19»

**РОЗВИТОК ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Тернопіль – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Москалюк Микола Миколайович,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, професор

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Гордуновський Олег Миколайович,
Черкаський навчально-науковий інститут ДВНЗ «Університет банківської справи», кафедра менеджменту та інформаційних технологій, професор

доктор історичних наук, доцент
Орлик Світлана Владиславівна,
Центральноукраїнський національний технічний університет, кафедра суспільних наук, інформаційної та архівної справи, професор

доктор історичних наук, професор
Циганенко Лілія Федорівна,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет, проректор з наукової роботи

Захист відбудеться «5» червня 2019 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.04 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, ауд. 31).

З дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <http://tnpu.edu.ua> та у науковій бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2).

Автореферат розісланий «3» травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. О. Федорів

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Для вичерпної характеристики соціально-економічного розвитку суспільства у той чи інший період його історії, форм власності на засоби виробництва, організацію виробничого процесу та суспільного розподілу, масштаби й форми виробництва, необхідно враховувати різноманітні сторони господарського розвитку, в тому числі й легкої промисловості, що відіграла важливу роль в економічному житті українських губерній Російської імперії.

Невирішеність кризових явищ у промисловості України становить особливий інтерес у суспільстві й потребує наукових оцінок. На сучасному етапі історичної науки важливого значення набуває розвиток теорії і практики виробничих структур з врахуванням історичних та економічних можливостей окремих регіонів України. Дослідження проблем розвитку легкої промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст. не вирішує проблем сьогодення, але дозволяє екстраполювати позитивний і негативний досвід минулого задля їх вирішення в кінцевому рахунку.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку галузей легкої промисловості. В українських губерніях Російської імперії ці галузі зазнали принципових перетворень внаслідок відміни кріпосного права у 1861 р. Сьогоднішня промислова інфраструктура нашої держави є надбанням, що сформувалася внаслідок тривалих процесів, трансформувалася та змінювалася упродовж століть.

Всестороннє осмислення особливостей розвитку легкої промисловості України передбачає з'ясування проблем економічної історії її регіонів, зокрема, розвиток ремісничого і фабрично-заводського виробництва. Вивчення економічних процесів упродовж досліджуваного періоду дозволяє чіткіше окреслити сучасні економічні та соціальні тенденції.

Історія розвитку легкої промисловості українських губерній становить особливий інтерес з точки зору оцінки її внеску в російську та світову промисловість у період економічного розвитку Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., поштовх якому поклало скасування кріпосного права в 1861 р., що ліквідувало перешкоди для прояву підприємницької активності населення у всіх сферах економічної діяльності.

Доведено, що становлення легкої промисловості відбувалося внаслідок збільшення кількості підприємств, підвищення якості, розширення асортименту продукції за рахунок розвитку відповідних галузей на новій основі, а саме: заснування виробництв з метою заповнення споживчого ринку, створення галузі виробництва нового професійного обладнання, а також для сфери послуг населенню.

Крім того, легка промисловість за своєю суттю є однією з найбільш ринкових галузей, бо продукція, яку вона виготовляє, належить до товарів першої необхідності, отже, попит на неї необмежений. Сьогодні для забезпечення конкурентоздатності, для вирішення гострих завдань

імпортозаміщення, підприємства повинні виходити на ринок з оригінальними видами продукції, для виробництва яких необхідне освоєння сучасних технологій. Стратегічне значення має створення вітчизняної сировинної бази як для виробництва товарів широкого вжитку для населення, так і для різних галузей промисловості.

Історія розвитку легкої промисловості Наддніпрянської України досліджуваного періоду, її взаємодія з органами державної влади й управління, вплив на соціально-економічні, політичні та культурні процеси в регіоні вимагає глибокого вивчення та переосмислення. Отже, суспільствознавцям, зокрема історикам, як одне з актуальних завдань, потрібно відслідковувати механізми формування і функціонування ринкової економіки, зокрема, в легкій промисловості. Визначення її ролі у розвитку вітчизняної економіки є не лише науковою, а й практичною проблемою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках планів науково-дослідної роботи кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка і є складовою частиною теми «Актуальні проблеми історії України XIX – XXI ст.» (номер державної реєстрації 0116U002130).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі вивчення різнотипових джерел та здобутків історіографії здійснити комплексне історичне дослідження ролі легкої промисловості в економіці Наддніпрянської України, розкрити процес формування ринкових відносин та промислового капіталу на прикладі галузей легкої промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст.

Відповідно до мети поставлено такі основні **завдання**:

- здійснити аналіз і визначити стан наукової розробки проблеми, теоретичний рівень, основні етапи та напрями її висвітлення, систематизувати та класифікувати джерельне забезпечення дослідження;
- окреслити методологічний інструментарій, принципи та методи наукового дослідження проблеми;
- визначити особливості урядової політики Російської імперії щодо розвитку легкої промисловості у пореформені роки;
- розкрити специфіку процесу капіталізації легкої промисловості під впливом перетворень у політичному та соціальному житті;
- показати значення легкої промисловості у нагромадженні капіталу та її вплив на розвиток інших галузей промисловості;
- проаналізувати цінову політику підприємств легкої промисловості, її вплив на матеріальне становище власників промислових закладів та працівників;
- з'ясувати вплив світового ринку на загальний економічний розвиток українських губерній Російської імперії у пореформену добу;
- проаналізувати роль іноземного капіталу в розвитку галузей легкої промисловості Наддніпрянської України;
- дослідити розвиток матеріально-технічної бази легкої промисловості;
- простежити динаміку легкої промисловості;

– виявити джерела формування та забезпечення кадрами легкої промисловості та умови їх соціально-економічного становища;

– прослідкувати зовнішні та внутрішні шляхи збуту продукції легкої промисловості;

– узагальнити результати дослідження та запропонувати практичні рекомендації, накопичені в розвитку легкої промисловості у пореформені роки, для співставлення їх з досвідом сучасної України з урахуванням можливих ризиків.

Конкурентна боротьба, стан ринків сировини і збуту, взаємини з банками, тиск підприємницького середовища та робітничого руху на уряд і владні структури, контакти буржуазії з ними, – дані аспекти проблеми теж входять у коло завдань дослідження, бо вони безпосередньо або опосередковано впливали на розвиток легкої промисловості.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні процеси у легкій промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є становлення та розвиток таких галузей легкої промисловості Наддніпрянської України як текстильна, вовномийна, канатна, шкіряна, взуттєва, хутрова, тобто тих, що тісно пов'язані з сільським господарством, галузями машинобудування та хімічною промисловістю.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від 1861 р. – початку капіталістичних економічних реформ Російської імперії, що зумовили суттєві зміни в урядовій політиці, глибокі перетворення в промисловому розвитку держави, модернізацію соціальних та економічних процесів. Нижня межа визначена роком відміни кріпосного права і початком ліберальних реформ Російської імперії Олександра II, що докорінно змінили уклад селян і роль промислів у їх житті, а також істотно вплинули на становище робітників мануфактур і фабрик легкої промисловості, адже вони склалися, в основному, з селян-кріпаків. Верхня межа визначена 1914 р., коли розвиток економіки почав переорієнтовуватися на військові потреби в зв'язку з початком Першої світової війни, що зумовила кардинальне падіння економічної активності та подальшу стагнацію промислових підприємств і торговельних операцій Російської імперії (зокрема й українських губерній), а також спричинила розбалансованість торгових зв'язків і структурну перебудову господарського комплексу на потреби ВПК. Одночасно, в окремих випадках, з метою наочного підтвердження деяких теоретичних положень за допомогою порівняльно-історичного аналізу, а також ретроспективної характеристики, нижню межу в деяких випадках було свідомо розширено. Означений період став часом формування підвалин майбутніх еволюційних процесів у виробництві. Це був перехідний етап, що призвів до зміни старої феодальної економічної системи та зародження капіталістичної внаслідок політики держави.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються території Наддніпрянської України, на якій розташовувалися дев'ять українських губерній колишньої Російської імперії: Волинська, Київська і Подільська (Правобережжя), Чернігівська, Полтавська і Харківська (Лівобережжя), Катеринославська, Херсонська і Таврійська на Півдні. Поодинокі випадки виходу

за вказані територіальні рамки пов'язані з необхідністю створення цілісної картини господарського комплексу вказаного періоду в контексті загальнодержавної системи, а також з метою порівняльної аналогії з іншими регіонами.

Наукова новизна одержаних результатів визначається авторською концепцією аналізу проблеми, метою, завданнями та постановкою проблеми дослідження. Комплексний підхід до історії розвитку легкої промисловості Наддніпрянської України в досліджуваній період обумовлений розробкою історичної проблеми, до цього часу не виокремленої як предмет спеціального наукового дослідження. Принципова новизна роботи полягає також у пошуках взаємних впливів і зв'язків минулого і сьогодення, об'єктивного і суб'єктивного. Це дозволяє більш предметно дослідити причини занепаду легкої промисловості в сучасній Україні, запропонувати конкретні наукові рекомендації та пропозиції щодо покращення ситуації в галузях. Нами проведено системне вивчення процесу формування та розвитку основних галузей легкої промисловості українських губерній в комплексі теоретичних, політичних, економічних, законодавчих, соціальних та господарських чинників.

А саме, вперше:

- проведено комплексний історіографічний аналіз актуальної наукової проблеми;

- на основі використання широкої джерельної бази, зокрема й вперше опрацьованих і залучених до наукового обігу архівних матеріалів та з урахуванням сучасних історіографічно-дослідницьких концепцій і застосування комплексу теоретико-методологічних підходів, розглянуто проблему розвитку легкої промисловості в Наддніпрянській Україні, як невід'ємну частину загальноекономічного комплексу, створено власну базу джерельних і статистичних даних;

- визначено вектори розвитку технічного прогресу в легкій промисловості;

- проаналізована проблема капіталізації легкої промисловості, показана інтеграція іноземного капіталу з вітчизняним;

- прослідковано взаємозв'язок між специфікою розвитку світової економіки упродовж вказаного періоду та значенням легкої промисловості українських губерній на міжнародному ринку; відображено генезу пристосування галузей легкої промисловості до потреб економічної політики Російської імперії;

- окреслено особливості формування промисловців-підприємців, технічної інтелігенції та робітників, тобто комплексно досліджено кадрове забезпечення легкої промисловості;

- розширено знання про специфіку процесу збуту продукції легкої промисловості, її роль у становленні внутрішнього та зовнішнього ринків та вплив на зародження національного ринку.

Уточнено:

- етапи та основні риси формування і розвитку української промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст., ступінь впливу урядових заходів Російської імперії на цей процес;

– характер зовнішньоторговельних інтересів промислового капіталу та його експортно-імпоротної політики у контексті внутрішньогосподарських проблем і зовнішньоекономічних тенденцій.

Набуло подальшого розвитку:

– вивчення проблем економічного розвитку українських губерній у пореформену добу, особливостей еволюції фабрично-заводського виробництва другої половини XIX – початку XX ст.,

– доповнення у дослідження матеріально-технічної бази легкої промисловості;

– з'ясування специфіки становлення системи протекціонізму у внутрішній політиці російського уряду та зовнішньоекономічній діяльності;

– положення щодо характеру становища промислових робітників та їх взаємовідносини з власниками підприємств.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, результати та висновки, що викладені у дисертаційній роботі й виносяться на захист, отримані самостійно. У публікаціях, виконаних у співавторстві за номером 8 (відповідно до списку опублікованих праць за темою дисертації), особистий внесок здобувача становить 60 % (В. О. Левицький) до 40 % (М. М. Москалюк); за номером 23 – 70 % (В. О. Левицький) до 30 % (В. Я. Кудлак).

Апробація результатів дослідження. Дисертаційна робота обговорювалася на кафедрі історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, щорічних звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя та міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях у 2015 – 2018 рр. Основні положення дослідження відображені у доповідях та повідомленнях на 9-ти міжнародних і 7-ми всеукраїнських конференціях, з них у таких міжнародних: IV міжнародній науково-технічній конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій» (м. Тернопіль, 25–26 листопада 2015 р.), XXIII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (м. Переяслав-Хмельницький, 31 березня 2017 р.); VII міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних наук» (м. Краматорськ, 17 червня 2017 р.); IX міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми гуманітарних наук» (м. Краматорськ, 27 серпня 2017 р.); XXVII міжнародній науковій інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (м. Переяслав-Хмельницький, 30 серпня 2017 р.); III міжнародній науково-практичній конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів – до сьогодення)» (м. Тернопіль, 13–15 вересня 2017 р.); X міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки сьогодні» (м. Краматорськ, 22 вересня 2017 р.); III міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (м. Суми, 23–24 листопада 2017 р.); XII міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки в Україні та світі»

(м. Краматорськ, 17 листопада 2017 р.); всеукраїнських: XII Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченій 85-річчю Національної Академії аграрних наук України «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (м. Київ, 16 травня 2016 р.); XII Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченій 100-річчю від дня створення Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної Академії аграрних наук України «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (м. Київ, 19 травня 2017 р.); XXX Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 17 лютого 2017 р.); XXXI Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 17 березня 2017 р.); XXXII Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 19 квітня 2017 р.); XXXIII Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 24 травня 2017 р.); XV Подільській всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 100-річчю Української Революції 1917–1921 рр. та 100-річчю Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, 17–18 листопада 2017 р.).

Публікації. За результатами дослідження автором опубліковано 39 праць, з них 1 одноосібна монографія, 21 стаття у наукових фахових виданнях України (15 з яких включені до міжнародних наукометричних баз), 1 стаття – у зарубіжному виданні, що додатково відображає наукові результати роботи, 16 тез виступів на наукових конференціях.

Кандидатську дисертацію на тему «Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століть» захищено у 2006 р. у спеціалізованій вченій раді К 17.051.01 Запорізького національного університету. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Обсяг і структура дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (649 найменувань) та 37 додатків. В основному тексті міститься 37 таблиць. Загальний обсяг дисертації становить 716 с., обсяг основного тексту – 520 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність визначеної проблеми, встановлено її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, визначено мету, основні завдання, об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі роботи, висвітлено наукову новизну праці, представлено інформацію про апробацію авторських результатів та окреслено структуру дисертації.

У першому розділі **«Історіографія, джерела та методологія дослідження»** систематизовано та проаналізовано основні наукові праці, в яких у різні часові періоди українські та іноземні науковці досліджували питання соціально-економічного розвитку українських губерній у складі Російської

імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. У дослідження зробили внесок праці істориків, які вивчали окремі галузі легкої промисловості. Ці роботи з'явилися в XIX ст. й за своїм характером мали лише загальний нарис основних процесів розвитку легкої промисловості українських губерній. Історіографічні праці з цієї проблематики розглядали легку промисловість у контексті політики царського уряду, її ролі в економічному розвитку Наддніпрянської України. Висвітлено типи історичних джерел, які відображають різні аспекти промислового розвитку українських губерній упродовж означеного періоду. Необхідність більш глибокого і всестороннього вивчення структури, організації, рівня промислового виробництва потребувало розширення джерельної бази. Проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження.

Наукову літературу поділено на окремі групи у відповідності до їх типів, часу видання (написання) та змісту. Опрацьовані дослідження включають праці російських, українських (зокрема й діаспорних) науковців та практиків і, з огляду на усталену хронологічну періодизацію, поділяються на три групи: праці дослідників другої половини XIX – початку XX ст., радянського (1920–1991-й рр.) та сучасного (1991–2018-ті рр.) періодів. У процесі аналізу історичних досліджень охарактеризовано кожену групу.

Перша група характеризується переважанням робіт прикладного характеру, метою яких був збір і введення в науковий обіг фактичного матеріалу, в т. ч., що стосувався промислового розвитку Російської імперії. Індустріальному розвитку українських губерній у них приділялася незначна увага. У зв'язку з тим, що дослідники розглядали лише сучасний для них стан фабрик і заводів, вони не могли виявити закономірності процесів промислового розвитку. Основний акцент у даних працях був зроблений на питання вироблення курсу урядової політики в сфері промисловості й прискорення промислового розвитку країни.

Дослідження з історії промисловості Російської імперії, що з'явилися наприкінці XIX ст., належали не стільки історикам, як практикам, пов'язаним з певною сферою економічної діяльності, державним управлінням, визначенням перспектив розвитку окремих галузей промисловості у регіонах. Досить часто ці праці подавали огляди, зібрання інформації, підготовлені для певного заходу (М. Бунге, Д. Менделєєв, Ч. Іюксимович, П. Спасський, П. Струве, М. Туган-Барановський). Вказані автори працювали державними чиновниками, підприємцями та представляли офіційну точну зору з питань економічної політики Російської імперії, захищали необхідність проведення урядом протекціоністських заходів, що мали слугувати справі захисту промисловості Російської імперії.

В історіографії періоду царської Росії основна увага звернена на дослідження загального процесу становлення промисловості у Російській імперії, її організації та управлінні, участі іноземного капіталу, проблемі взаємовідносин підприємців і робітників. Однак, проблема становлення і розвитку легкої промисловості українських губерній, як окремого господарського комплексу, так і не стала у цей період об'єктом узагальнюючих

наукових пошуків. Актуальні проблеми для ринкової економіки, як процеси капіталізації галузей легкої промисловості, характеристика підприємницької діяльності власників заводів і фабрик, забезпечення підприємств галузей інженерними працівниками, виробнича й торговельна конкуренція та інші сторони життя, практично виявлялися поза увагою дослідників, висунуті ними теоретичні положення необхідно критично переосмислити сьогодні. Праці цього періоду стосувалися переважно якоїсь однієї галузі легкої промисловості – текстильної, вовномийної, канатної, шкіряної, кустарних промислів та мали регіональну описовість (А. Опацький, С. Подолинський, М. Цвібак).

Аналіз праць другої половини XIX – початку XX ст. демонструє певні притаманні риси для наукової літератури цієї епохи. Автором відзначено особливу тематичну різноманітність та значне кількісне виокремлення тематики дослідників (Ф. Мартенс, П. Орлов, Г. Циперович, Г. Шульце-Геверніц). Вони вивчали питання, пов'язані з аспектами як загалом економічної діяльності Російської імперії, так і розвитком окремих напрямів промислової, фінансової, експортно-імпоротної політики, виробничою спеціалізацією окремих регіонів держави, розвитком певних галузей промисловості. Загалом література, що з'явилася до 1914 р., сформувала достатньо потужну теоретичну й фактологічну основу для подальших наукових розробок досліджуваної нами проблематики не лише радянськими вченими, які почали формувати нову ідеологічну систему для тлумачення історичних та економічних явищ і процесів, а й для сучасних фахівців.

Проблеми історії розвитку легкої промисловості, ринкових перетворень, динаміки розвитку підприємств, технічного перевороту детально дослідили представники радянської історіографії (І. Гіндин, Е. Грановський, Г. Ісаєв, В. Лаверичев, Я. Лівшин, Р. Лівшиц, П. Лященко, К. Пажитнов, К. Тарновський, П. Хромов). Вони, здебільшого, в основу наукової роботи поклали панівну на той час марксистсько-ленінську концепцію, тому їх праці підпорядковувалися політичній доцільності та вказівкам утвореної системи. Такий підхід обмежував об'єктивність до питань, що торкалися історичних, політичних та економічних питань розвитку Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Незважаючи на ідеологію, видавалися й ґрунтовні праці, присвячені загальним питанням економічного розвитку імперської Росії у пореформений період. Особливе місце серед таких досліджень посідають роботи, у яких розглядався процес формування загальноросійського ринку, система залучення іноземних інвестицій. Історики-економісти переважно зосереджували свої зусилля на викритті соціальних вад іноземного капіталу та підприємництва, розгортанні класової боротьби пролетаріату (І. Гіндин, Р. Лівшиц, В. Лаверичев, М. Дружинін).

Основними питаннями, що привертала увагу радянських учених, були первісне нагромадження капіталу, формування і становище робітничого класу та буржуазії, співвідношення капіталістичних і докапіталістичних виробничих відносин у промисловості, процеси концентрації та монополізації промислового

капіталу. Дослідники зосередилися на особливостях промислового перевороту в Російській імперії; розгорнули дискусію про час його початку і завершення. Серед найбільш помітних робіт – монографії С. Струмліна, В. Яцунського, П. Риндзюньського, А. Соловйової.

Методика використання матеріалів промислової статистики характерна для праць, присвячених проблемам загального економічного розвитку Російської імперії пореформеного періоду (П. Лященко, К. Пажитнов, П. Хромов). Звичайно, поставлені в цих роботах проблеми потребують аналізу саме загальних, підсумкових показників статистичних матеріалів. Але це не виключає критичної оцінки достовірності наявних даних, їх корекції і проведення у зв'язку з цим в необхідних межах власних підрахунків. Так, при виявленні динаміки розвитку промисловості Росії у вказаних роботах не завжди враховувалася достовірність відомостей з джерел.

У регіональній історіографії в радянський період з'явилася низка робіт, присвячених окремим галузям промисловості, де досліджувалося формування і становище галузей легкої промисловості (І. Бровер, В. Дробіжев, Г. Ісаєв, Л. Горелік), класів капіталістичного суспільства: пролетаріату, буржуазії (Ф. Лось). Відродження ринкових відносин і поява підприємців у СРСР у 1980-х рр. викликало інтерес до історії як підприємництва в цілому, так і окремих династій промисловців і, особливо, національного сегмента цього середовища (В. Бовикін, С. Воронкова, А. Голіков, І. Гречуха, В. Онопрієнко, Т. Щербань); висвітлювалися екологічні аспекти індустріального розвитку (Г. Наумова). Важливим напрямом у дослідженні історії промисловості було визначення рівня промислового розвитку окремих губерній (Р. Лівшиц).

Опрацьовано роботи узагальнюючого характеру Л. Шепелева, в яких основна увага приділялася історії економічної політики Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., програмним установам царського уряду щодо легкої промисловості, формам їх реалізації й зв'язкам з іншими видами економічної діяльності самодержавства, проаналізовано правові умови розвитку промисловості, а також ставлення держави до робітників та підприємців.

Згадані публікації створюють загальне бачення про економічне становище Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., наповнені багатим фактичним матеріалом, також у них вказуються основні чинники розвитку промисловості, в першу чергу, такі як митна та податкова політика, транспортне будівництво, ринкова кон'юнктура.

Особливе місце у вивченні процесів промислового розвитку українських губерній посідає наукова спадщина І. Гуржія, Т. Дерев'янкіна, Л. Мельника та О. Нестеренка. Промисловий переворот вони досліджували як соціально-економічне явище, що призвело до якісних змін у технічному оснащенні фабрик і заводів, що почалося в 30–40-х рр. ХІХ ст. та вплинуло на розгортання товарного виробництва.

У працях І. Гуржія розкрито комплекс питань про розширення і зміцнення промислового та торговельного розвитку Наддніпрянської України в 60–90-ті рр. ХІХ ст. Зокрема, автор висвітлює розвиток легкої промисловості

українських губерній як складову частину в системі всеросійського ринку, їх значну роль у промисловому виробництві імперії. Дослідник займався питаннями технічного стану провідних галузей легкої промисловості, матеріального забезпечення фабрично-заводських робітників, використання найманої праці та застосування машин.

Праці Т. Дерев'янкіна «Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво)» та «Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії» присвячені дослідженню окремої форми промисловості (мануфактури) на прикладі її найбільш характерної текстильної галузі. Автор розв'язує складний комплекс питань про закономірності формування і розвитку текстильної мануфактурної промисловості в українських губерніях в загальному аспекті генези промислового капіталізму. Досліджуючи промисловий переворот, Т. Дерев'янкін простежив процес машинізації мануфактурного виробництва, виявив неоднаковий характер цього явища на різних видах мануфактур. Автор робить висновки, що промисловий переворот в текстильній промисловості в 30–50-х рр. XIX ст. тільки розпочався, а завершився вже після реформи 1861 р., здійснювався він шляхом розвитку капіталістичної мануфактури, а кріпосна мануфактура перерости у фабрику не змогла й після реформи припинила своє існування.

Монографія Л. Мельника «Технічний переворот на Україні у XIX ст.» стала однією з перших, де комплексно розкривається питання технологічності виробництва, висвітлюється історія еволюції технічного перевороту в промисловості Наддніпрянської України, в тому числі в легкій, звертається увага на специфічні особливості переходу від мануфактурної стадії виробництва до фабрично-заводської. Л. Мельник подав історичну картину технічного оснащення різних підприємств легкої промисловості та окреслив хронологічні межі промислового перевороту. Проте необхідно відзначити загальне бачення автором технічного перевороту у легкій промисловості українських губерній, але без чіткого його проходження по окремих галузях, що не висвітлює вичерпно дану сторону проблеми.

О. Нестеренко в другій частині дослідження «Розвиток промисловості на Україні: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво» показав промисловість України на всіх основних етапах її розвитку, у тому числі й легку. Варто відзначити, що автор детально і масштабно розглянув історію текстильної, вовномийної, шкіряної галузей легкої промисловості, прослідкував процес перебудови промислових поміщицьких підприємств на капіталістичний уклад в пореформений період. Проте, деякі питання потребують перевірок та нових висновків, зокрема, всеохоплююче не досліджуються такі галузі легкої промисловості як вовномийна, шкіряна та канатна. На думку автора, розвиток товарного виробництва у Російській імперії відбувався за активного втручання держави в економіку, до того ж форми такого впливу часто мали особливий, нерідко негативний аспект.

У цілому, застосовуючи метод галузевого дослідження, радянські економісти та історики стали на шлях більш поглибленого аналізу проблем.

З'явилися праці, в яких процес переходу від мануфактури до фабрики висвітлювався конкретно за окремими галузями виробництва та в певних регіонах. Одночасно ця проблема знаходила все більш широке відображення і на сторінках видань загального характеру.

Отже, дослідження радянських істориків охоплюють ширше коло питань, ніж їхні попередники. У своїх працях вони, як правило, звертали увагу на проблеми економічного та промислового розвитку. Роботи науковців потребують ґрунтовного переосмислення та доповнення новими фактами.

Третю групу досліджень (1991–2018 рр.) формує українська та зарубіжна історіографія, яку вважаємо за доцільне поділити на дві підгрупи: західна та російська історіографія. Сучасна історіографія розширила сферу досліджень, що стосуються актуальних історико-економічних проблем. Науковці вдалися до впровадження досконаліших теоретико-методологічних практик у дослідженнях. Не стала винятком і поява значної кількості наукових праць, де висвітлюються питання промисловості українських губерній відокремлено від Російської імперії та провідних великоросійських губерній (А. Задорожнюк, М. Москалюк, О. Реєнт). Проте, комплексно питання розвитку легкої промисловості в Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у сучасній літературі майже не розглядалося. Наявні лише праці, де досліджується дана проблематика або в окремих губерніях, або за окремими галузями виробництва.

На цьому історіографічному тлі істотно вирізняються праці М. Москалюка «Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» та «Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття». У них показано розвиток промисловості Наддніпрянської України в системі всеросійського ринку, виокремлюється роль українських губерній у виробництві продукції легкої промисловості Російської імперії. Автор проаналізував становище та динаміку розвитку української промисловості, капіталізацію і політику держави в контексті промислового розвитку, показав збут промислової продукції та стан матеріально-технічної бази промисловості. Концептуальному осмисленню теми сприяє розгляд проблеми формування буржуазії, технічної інтелігенції і робітників промисловості в умовах ринку, економічної політики царизму.

Сучасними дослідниками розглядаються виробнича діяльність іноземців у пореформеній промисловості, на основі статистичних даних і генеалогічних родоводів показано економічну незалежність, кількісний склад цих промисловців, національні особливості їх підприємництва, роль і місце російського дворянства іноземного походження та дворянського промислового підприємництва в легкій промисловості українських земель у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., проаналізовано урядову політику щодо підтримки поміщицьких підприємств, узагальнено дані про характер і галузеві напрями промислової діяльності дворянства. Розглянуто специфіку розвитку галузей легкої промисловості, що були безпосередньо пов'язані з поміщицьким землеволодінням (О. Донік, О. Машкін).

У своїх працях Б. Кругляк вводить до наукового обігу велику кількість фактичного матеріалу і розширює коло проблем, пов'язаних із торгівлею товарами легкої промисловості, подає відомості щодо монопольних об'єднань у галузях легкої промисловості, що здійснювали збут своєї продукції не тільки через мережу торговельних контор, численних комівояжерів і агентів, але нерідко використовували й державний апарат через допомогу в системі організованої закупівлі, товарні склади й законодавче регулювання торгівлі.

В останні десятиліття пошвидко зміни проблематики вивчення історії української промисловості, що базується на значному розширенні кола досліджуваних джерел. Увага дослідників звернута на питання циклів і динаміки промислового виробництва, внутрішньої структури та концентрації промисловості, хронології промислового перевороту. Появі подібних досліджень сприяла історіографічна розробка різних комплексів джерел з історії промисловості, насамперед, статистичних та вдосконалення методів їх опрацювання. Дослідники порушують питання економічного розвитку окремих регіонів, процесу відтворення в них промислового капіталу (В. Крутіков, С. Мартинчук, А. Філінюк, Д. Чорний, М. Чумак).

Таким чином, сучасна українська історіографія, порівняно з попередніми періодами, досягла значного прогресу у вивченні легкої промисловості. Значно розширена джерельна база досліджень, застосовуються нові кількісно-статистичні методи, автори детально вивчають продуктивність підприємств, становище підприємців, інженерних працівників, внесок монополістичних об'єднань у розвиток легкої промисловості.

Зазначається, що українська діаспорна історіографія стала доступна широкому загалу істориків після проголошення незалежності України. Вагомий внесок у вивчення легкої промисловості Наддніпрянської України здійснив історик та економіст, представник діаспори Б. Винар. Дослідник найбільшу увагу приділив нерівності розвитку галузей промисловості та їх впливу на господарський розвиток українських губерній та колоніальну спрямованість тогочасної імперської політики на проблеми легкої промисловості. Він зазначав, що упродовж століть знищувалася українська легка промисловість, перетворюючи українські губернії на вигідний ринок збуту для російської імпортованої продукції, а занепад українського текстильного виробництва мав виразний характер підпорядкування українського господарства російським економічним інтересам. Митні тарифи, запроваджені російським урядом, безпосередньо спричинили інтенсифікацію виробництва в Центральній Росії, а Московська, Володимирська, Костромська губернії утворили мануфактурний округ.

Сучасна російська історіографія досліджує технічну оснащеність підприємств, професійний рівень та організованість робітників, обіг капіталів у галузях легкої промисловості Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.: текстильній (А. Кругліков, Н. Федотова), лляній (М. Землянський), вовняній (М. Савінова).

В цілому, економічна діяльність промислових підприємств у дослідженнях сучасних учених розглядається на основі об'єктивного

історичного аналізу. Аналіз історіографії дозволяє зробити висновок про те, що істориками здійснена значна робота з вивчення різних аспектів промислового розвитку Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. Однак, спеціальне дослідження щодо розвитку легкої промисловості українських губерній Російської імперії в пореформений період до цих пір відсутнє.

Джерельну базу дослідження становлять неопубліковані матеріали центральних та місцевих архівів, суттєвим доповненням до цих джерел є опубліковані різного роду документи та законодавчі акти Російської імперії. Опубліковані та архівні матеріали дають змогу висвітлити головні аспекти історії легкої промисловості в контексті економічної, національної та соціальної політики російського царизму на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Джерельна база дослідження є об'ємною та репрезентативною. За видовою ознакою її можна розділити на такі групи: діловодна документація, законодавчі акти, статистичні матеріали, джерела особового походження. Специфіка джерельної бази визначається метою дослідження.

За функціональним призначенням та характером інформації використані джерела умовно розподілені на декілька груп:

– архівні матеріали з історії легкої промисловості українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, зокрема, фонди: «Південно-Західне районне охоронне відділення» (ф. 276), «Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора» (ф. 442), «Старший фабричний інспектор Київської губернії» (ф. 574), «Канцелярія київського окружного фабричного інспектора» (ф. 575), «Управління піклування Київського учбового округу» (ф. 707), «Канцелярія тимчасового Харківського генерал-губернатора» (ф. 1191) та «Окружний фабричний інспектор Харківського фабричного округу» (ф. 2090).

Потужний масив матеріалів, що стосуються розвитку легкої промисловості Південного регіону, зберігається у Держархіві Одеської обл. у ф. 2 «Одеський градоначальник». Тут згруповано дані про розвиток легкої промисловості й про діяльність промисловців Одеси. Відомості про чисельність, виробничу діяльність й технічне забезпечення підприємств Одеси зосереджено у ф. 3 «Головний статистичний комітет Новоросійського краю». Матеріали, що стосуються кількості підприємств та робітників, обсягів та номенклатури продукції, розмірів зарплати, історії взаємовідносин підприємців та найманих робітників містяться у ф. Р-1220 «Одеський губраднаргосп».

Групу джерел становлять матеріали Держархіву Харківської обл., що увібрали в себе документи адміністративно-управлінського, господарського та статистично-економічного характеру: ф. 3 «Канцелярія Харківського губернатора», ф. 51 «Харківський губернський статистичний комітет» та ф. 531 «Харківська фабрика південно-російського товариства коноплянопрядильної та канатної промисловості при станції Нова Баварія».

У фондах Держархіву Хмельницької обл. знаходимо інформацію про виробничу діяльність, продукцію, власників суконних фабрик в Дунаївцях (ф. 227 «Подільське губернське правління»); ф. 228 «Канцелярія Подільського генерал-губернатора» висвітлює звіти губернатора й статистичні дані про кількість підприємств легкої промисловості губернії, їх технічне оснащення.

Найбільшу цінність представляють архівні документи, що вперше вводяться в науковий обіг. Важливість наявних у центральному та обласних державних архівах України документів з досліджуваної проблематики в тому, що вони відображають різноманітні аспекти економічного життя українських губерній, містять об'єктивну інформацію про усі сторони історії регіону, яку здійснювали у тому числі чиновники, промисловці й торговці. Первинні матеріали, що збереглися в регіональних архівах, дозволяють найповніше дослідити фабрично-заводську легку промисловість Наддніпрянської України, реконструювати характеристики кадрового забезпечення легкої промисловості, охарактеризувати структурно-інституційні можливості збуту продукції. Опрацювання центрального та місцевих архівів сприяли концентрації та узагальненні інформації в комплексному дослідженні;

– законодавчі акти, що регламентують правовий статус підприємців, політику уряду у торговельно-промисловій галузі. Вони містяться у «Повному зібранні законів Російської імперії», «Зведенні законів Російської імперії», окремих тематичних збірниках тлумачення та пояснення нормативних актів;

– справочинні папери різних інституцій: губернських, повітових та міських земських зборів, управ, дум, місцевих комітетів та комісій з окремих питань («Доклад совета съездов о мерах к развитию производительных сил России», «Доклад совета съездов представителей промышленности и торговли», «Звіти губернських статистичних комітетів», «Харьковская губернская земская управа. Текущая статистика»). Ці матеріали зосереджені як у фондах архівів, так і опубліковані окремими збірниками та виданнями;

– статистичні матеріали, що були підготовлені як на загальнодержавному, так і на рівні губерній та повітів «Динамика российской и советской промышленности (1887–1926 гг.)», «Список фабрик и заводов России за 1910 г. По официальным данным фабричного, податного и горного надзора», «Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России», «Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, необложенным акцизом»);

– загальнодержавні та регіональні довідково-інформативні видання, що виходили у формі пам'ятних книжок, адрес-календарів, супутників-довідників залізниць, щорічних збірників («Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи», «Пам'ятні книжки губерній», «Матеріали для географії і статистики Росії»). Хоча інформаційна насиченість цієї групи джерел не однакова, їх цінність полягає у тому, що розміщені у них дані можна зіставляти для певного порівняльного аналізу, уточнення рівня розвитку виробничої та соціальної інфраструктури регіону;

– періодична преса («Московские ведомости», «Отечественные записки», Русское экономическое обозрение», «Харьковские губернские ведомости», «Южнорусский альманах»), що мала характер офіційних джерел інформації губернських органів управління, колективних органів підприємців, приватних чи громадських видань. Матеріали преси відображали ставлення місцевих органів управління, населення регіону до ділових кіл, участь торговців, промисловців у суспільно-політичній, економічній, благодійній діяльності установ і закладів регіону, приватні ініціативи; містили велику кількість довідкових матеріалів різноманітного характеру про окремі сторони комерційної справи підприємців.

Використані в роботі архівні та друковані джерела мають різну за змістом, повнотою та ступенем достовірності інформацію. Їхнє критичне комплексне використання, систематизація та аналіз дозволяє створити цілісну і об'єктивну картину розвитку легкої промисловості українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст., з'ясувати рівень цього розвитку і роль різних верств населення в його забезпеченні.

Теоретична та методологічна специфіка дослідження передбачає дотримання певної системи методологічних наукових принципів і методів. У зв'язку з цим, вивчення проблеми розвитку легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. проведено на основі використання системного підходу, здійсненого шляхом органічного поєднання загальноприйнятих у сучасній українській історичній науці принципів історизму, багатовимірності, науковості, об'єктивності та всебічності. Досягнення поставленої мети забезпечувалося розглядом історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичної обстановки, їх взаємозв'язком і взаємозумовленістю, практичним пізнанням об'єкта.

Методологічну і теоретичну основу роботи склали підходи і методи, прийняті в історичній науці. Вибір методів зумовлювався предметом дослідження, поставленою метою та обсягом окреслених завдань. Для розкриття теми застосовано загальнонаукові (аналітичний, синтетичний, логічний, класифікації (систематизації)), спеціальні історичні (історико-генетичний, історико-типологічний, синхронний, діахронний, структурно-системний, порівняльно-історичний, ретроспективний) та міждисциплінарні методи дослідження, що полягають у застосуванні концепцій та моделей, категоріального апарату історії, економіки, права, соціології. Обрані методи дозволили зрозуміти не лише еволюцію соціально-економічних відносин та процесів у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., а й одержати дані про конкретні історичні та економічні події.

У ході дослідження застосовано регіональний підхід до проблеми. Конкретні історичні, соціально-економічні, політичні та культурні умови впливали на процеси промислового розвитку окремих українських губерній та зумовили появу регіональної виробничої специфіки та потужних галузевих центрів.

Використання та поєднання загальнонаукових та історичних принципів і методів дослідження надало пошуку можливості уникнути суб'єктивності в оцінках, подій і фактів, що забезпечило наукову достовірність результатів дослідження. Це створило умови комплексного, всебічного та об'єктивного дослідження проблеми розвитку легкої промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Застосований нами теоретико-методологічний інструментарій сприяв досягненню поставленої мети – комплексного вивчення розвитку легкої промисловості Наддніпрянської України в контексті загального промислового становища держави, інтересів державного апарату, поміщиків, промисловців, робітників другої половини XIX – початку XX ст. та з'ясування залежності особливостей державного регулювання промислової політики від місцевої господарської специфіки і пріоритетів регіональних підприємницьких середовищ.

Таким чином, представлений історіографічний огляд дозволяє констатувати наявність значної кількості наукових праць, у яких розглядаються різні аспекти розвитку легкої промисловості України у період ринкових реформ. Дослідження багатьох питань розпочалося ще у другій половині XIX ст., окремі проблеми знайшли своє відображення у працях російських, українських і зарубіжних істориків. Проте, дана тема потребує спеціального комплексного дослідження, де з позицій сучасних історичних та економічних концепцій всеохоплююче розглянути процес розвитку легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Проаналізовані різноманітні за характером та походженням джерельні матеріали охоплюють широкий комплекс проблем і дозволяють вирішувати поставлені завдання. Досягнення результатів дослідження було значно полегшене органічним синтезом та структуруванням загальноприйнятих принципів і методів всебічного системного пізнання історичних подій, фактів та явищ.

У другому розділі **«Загальна характеристика легкої промисловості»** висвітлено становище легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Автором зазначено, що легка промисловість Наддніпрянської України мала свої особливості. Розвиток найважливіших галузей виробництва значною мірою залежав від імпорту устаткування, сировини й матеріалів. Деякі галузі легкої промисловості, що у дореформений період виходили зі своєю продукцією на зовнішній ринок, у період промислового капіталізму почали занепадати, або дуже повільно розвивалися, працюючи на вузький внутрішній ринок. До таких галузей, зокрема, відносилися вовняна, вовномийна, текстильна, канатна, бавовняна, шовкова, шкіряна.

Внаслідок реформ 1860-х рр. на зміну старим феодальним відносинам прийшли нові – ринкові. За цих умов купецтво та дворянство Наддніпрянської України почало інтенсивно залучатися до розвитку промислового виробництва. Не стала виключенням і легка промисловість, що в українських губерніях була найбільше представлена суконною, вовняною, вовномийною та шкіряною галузями.

У досліджуваній період до галузей легкої промисловості з переробки волокнистих речовин відносили сукупність виробництв, що займалися обробкою рослинних і тваринних волокон. Серед них виділялася вовняна галузь легкої промисловості, основну групу якої складали підприємства з виготовлення сукна, що у свою чергу розпадалися на виробництва грубих сукон, тонких сукон і вовняних камвольних тканин (вироблялися з гребінного крученого та некрученого прядива з тонкої, напівтонкої та напівгрубої вовни).

Досліджено, що вовняна галузь у легкій промисловості українських губерній до початку ХХ ст. була домінуючою й становила 54,6 %. Однак, значення її в загальноросійському масштабі тієї ж галузі текстильної промисловості, було незначним, всього лише 3,9 %. А вже за даними на 1912 р., питома вага вовняної галузі українських губерній становила лише 3,4 %. Три, відносно розвинуті осередки тієї галузі, Клинці Чернігівської губернії, Харків і Дунаївці Подільської губернії, не могли повністю задовольнити навіть необхідних потреб українського населення.

Текстильна галузь в українських губерніях була виробництвом, заснованим на переробці сільськогосподарської продукції, що стало позитивним фактором для розвитку даної галузі в аграрних губерніях. У пореформений період великі підприємства займалися, в основному, переробкою продукції сільського господарства, а їх власники були купцями. Однак, аж до початку ХХ ст., міська промисловість губерній значно поступалася сільській за обсягом виробництва, мала вузький місцевий ринок та мізерну кількість зайнятих робітників. Середнє й велике виробництво не стало провідним сектором легкої промисловості. Галузева структура фабрично-заводської промисловості носила яскраво виражений аграрний характер. Текстильна галузь мала невеликі обсяги виробництва й за вартістю продукції перебувала на одинадцятому місці. До 1914 р. в українських губерніях діяло всього 6 великих текстильних підприємств: 3 в Харкові (2 вовномийки, 1 мішочно-канатний завод), 2 в Одесі (Чорноморський завод мотузяних виробів і джутова фабрика) та 1 в Луганську (завод з виробництва верблужих ременів, млинарських пасів, пресового сукна для олієнь).

У промисловості українських губерній обсяги виробництва вовняної галузі були незначними. Проте, вовняна галузь у легкій промисловості українських губерній до початку ХХ ст. була домінуючою й становила 54,6 %. Однак, значення її в загальноросійському масштабі тієї ж галузі текстильної промисловості, було незначним, всього лише 3,9 %.

У текстильній галузі найбільш розвиненим було виробництво сукна. Від середини ХІХ ст. панівне становище в цій галузі займали купецькі мануфактури, центр виробництва яких перемістився на Лівобережжя у Клинці Чернігівської губернії. Проте, навіть суконні фабрики Чернігівщини в другій половині ХІХ ст. не прогресували та знижували якість виробів. Технічний рівень на суконному виробництві у м. Дунаївці Подільської губернії не досяг навіть рівня клинцівських фабрик.

Підприємства, що виробляли вовняні тканини, поділено на три групи. До першої групи відносилися заклади, що виготовляли виключно чи переважно

грубі армійські сукна. Ці підприємства розташовувалися в Катеринославській, Полтавській, Харківській та Херсонській губерніях. Другу групу складали камвольні підприємства, що виробляли м'яку чесану вовну, включаючи панчішні, розташовані у Волинській, Київській, Подільській, Таврійській та Чернігівській губерніях. За своїми розмірами вони поступалися підприємствам першої групи, але вартість виробленої фабриками продукції на одного робітника була вчетверо вищою. До третьої групи підприємств відносилися вовномийні та сортувальні заклади вовняної галузі промисловості. Первинна обробка вовни проводилася в Харківській та Херсонській губерніях.

У зв'язку із розвитком суконної галузі й зростанням вівчарства, в Україні з'являється вовномийна справа. На вовномийних підприємствах брудну вовну сортували, запарювали, мили в холодній воді, сушили і пакували в тюки. Більшість вовни постачалася на суконні фабрики вже митою та очищеною. Основну сировину для вироблення якісного сукна становила тонкорунна мериносовавовна. Центрами вовномийної галузі з другої половини ХІХ ст. стали Харківська та Херсонська губернії.

Встановлено, що упродовж другої половини ХІХ ст. в українських губерніях кількість вовномийних підприємств та робітників на них поступово скорочувалася, проте обсяги виробництва галузі збільшувалися. Це свідчило про перебіг процесів концентрації й механізації виробництва та зростання на цій основі продуктивності праці. Завдяки цьому з 1865 до 1895 р. виробництво вовномийних підприємств зросло втричі. Характерно те, що вовномийне виробництво на Херсонщині скорочувалося, а на Харківщині, навпаки, зростало внаслідок перетворення Харкова на центр регіональної торгівлі вовною. Великих вовномийних підприємств в 1900 р. працювало 4, з них в Харківській губернії – 3, із загальною кількістю робітників 686 та в Херсонській губернії – 1, з кількістю робітників 148. У 1908 р. кількість фабрик з обробки вовни та вовномийних підприємств в Україні дещо зросла. Так, у Чернігівській губернії налічувалося 8 підприємств з кількістю робітників 4260, у Подільській відповідно – 26 і 681, у Харківській – 2 і 561, у Київській – 4 та 155, у Волинській – 4 і 73 та в Херсонській губернії – 3 підприємства з кількістю робітників 149.

Бавовняну галузь Наддніпрянської України утворювали невеликі кустарного типу ситценабивні та фарбувально-обробні підприємства, що працювали в Катеринославській, Київській, Таврійській та Харківській губерніях. В 1865 р. діяло п'ять бавовняних закладів: три на Катеринославщині і два на Київщині. Загальний обсяг виробництва у вартісному виразі на цих підприємствах дорівнював 30860 крб., з них на Київщину припадало 23 тис. крб., на Катеринославщину – 7860. В 1875 р. працювали 7 таких закладів: 6 на Катеринославщині та 1 на Харківщині. Загальна кількість робітників становила 28, продукції вироблялося на 104200 крб. Бавовняно-прядильна галузь в Україні була дещо розвинута в Херсонській губернії, де в 1884 р. діяло одне підприємство з кількістю робітників 502 і вироблено 19600 пудів продукції вартістю 37500 крб. В 1885 р. бавовняних підприємств було 8 з кількістю робітників 54 і загальним виробництвом продукції на

46600 крб. Отже, хоча кількість підприємств дещо зросла, кількість робітників теж – майже вдвоє, але виробництво не збільшилося, а, навпаки, приблизно вдвоє зменшилося. Дані за 1885 р. стосуються лише Катеринославської і Таврійської губерній: на Катеринославщині було 6 закладів з виробництвом продукції на 36150 крб., в Таврійській губернії відповідно – 2 і вироблено продукції на 10450 крб. Крім того, не враховуючи окремих дрібних підприємств, на Чернігівщині в 1895 р. діяло 7 ткацько-прядильних закладів із загальною кількістю робітників 720 і загальним виробництвом продукції на 27900 крб. Отже, промисловість з обробки бавовни в другій половині XIX ст. була зовсім нерозвинута і в 1900 р. зникла.

Дещо в кращому стані була в Наддніпрянській Україні полотняна промисловість: у 1865 р. було 2 полотняних заклади (в Катеринославській та Полтавській губерніях). Загальний обсяг виробництва дорівнював у вартісному виразі лише 9300 крб., з них на Полтавщину припадало 8500 крб. В 1875 р. діяло 3 заклади: 1 – в Подільській і 2 – в Полтавській губерніях. На полотняній фабриці на Поділлі було зайнято 54, а на полтавських фабриках – 142 робітники, всього – 196. Виробництво продукції на подільській фабриці становило у вартісному виразі 16500 крб, а на двох полтавських – 14166 крб., всього 30666 крб. У 1885 р. полотняне виробництво значно зросло, кількість закладів становила 5, робітників – 280, вироблено продукції на 184290 крб. Полотняні фабрики розташовувалися наступним чином: 1 – на Полтавщині (з кількістю робітників – 160 і виробництвом продукції на 19290 крб.) і 4 – на Чернігівщині (з кількістю робітників 120 і виробництвом продукції на 165 тис. крб. В 1895 р. полотняне виробництво знову зростає до 42 фабрик, робітників працювало 797 і загальний обсяг виробництва продукції у вартісному виразі – 413322 крб. У Полтавській губернії працювало 2 фабрики з кількістю робітників 151 і виробництвом продукції на 36372 крб.; в Чернігівській – 40 закладів з кількістю робітників 797 і виробництвом продукції на 376950 крб.

Таким чином, полотняна промисловість була представлена відносно невеликими заводами, розміщувалась більш компактно, ніж текстильні виробництва і, в основному, зосереджувалась на Полтавщині і Чернігівщині.

Завдяки відносно дешевій сировині, легкості й необхідності виробів з неї, була розвинена канатно-джутова галузь. Перехід до стадії фабричного виробництва відбувся в галузі лише за потреби у виготовленні парусного полотна й канатів, що вимагало складніших технічних засобів та значних капіталів. Для виготовлення парусних полотен використовувалося конопляне й лляне прядиво. Канатне виробництво зосереджувалося в місцевостях багатих на сировинні ресурси. У пореформений період на українських підприємствах відбувався процес формування капіталістичного мануфактурного виробництва конопляно-мотузкової продукції. Переробкою конопель займалися великі оптові торговці на власних тіпальнях в середньому по 30–50 працівників на кожній.

Канатно-джутова галузь була представлена, в основному, дрібними промислами. Лише Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика

були типовими для розвинутого капіталізму підприємствами. Вартість щорічної продукції канатної промисловості у пореформений період становила не більше 500 тис. крб. Так, у 1871 р. у Полтавській, Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях діяло 9 канатних підприємств, на яких працювало 230 робітників, що виробили канатів на 431 тис. крб. Загалом, на одне підприємство з виробництва канатів в Харківській губернії припадало виробленої продукції в середньому 1895 р. – 21187 крб. і 110 робітників, на Полтавщині – 3750 крб. і на Чернігівщині – лише 515 крб. Серед канатних підприємств зустрічалися й справжні заводи з десятками і сотнями робітників. До останніх, наприклад, відносився завод Новікова в Одесі, який у 1885 р. виробив 32 тис. пудів канатів і мотузок.

На початку ХХ ст. значну роль продовжували відігравати коноплепрядильне, канатне та мотузкове виробництва. У Чернігівській губернії підприємств цих галузей налічувалося 12 з кількістю робітників 929, в Харківській – 3, на яких працював 461 робітник, в Херсонській – 4 з кількістю робітників 229. Крім того, в Харківській губернії було 1 підприємство з обробки джуту з кількістю робітників 313. Таке ж підприємство діяло і в Херсонській губернії (м. Одеса) з кількістю робітників 1111.

Виробництво з обробки шкіри утворилося злиттям кустарної і фабрично-заводської промисловості й характеризувалося низьким рівнем механізації праці. Підприємства створювалися насамперед у великих осередках торгівлі шкірами, найбільшими шкіряними заводами були Бердичівський, Одеський, Васильківський і Київський. У 1865 р. було 449 закладів, що виробили шкіри на 1364312 крб. Найбільша кількість шкіряних виробництв була на Волині (126), а найменша – на Харківщині (7). Проте найбільше виробили шкіри в Київській губернії (на 321700 крб.), Катеринославській (на 205790 крб.), Чернігівській (на 193723 крб.), Херсонській (на 177950 крб.), а найменше – в Подільській (на 36040 крб.) та Харківській (на 83220 крб.).

У 1884 р. виробництво з обробки шкіри набуло більшого розвитку, що було пов'язано із загальним піднесенням економіки. За обсягом виробництва на першому місці в 1884 р. були Херсонська і Київська губернії, а на останньому – Харківська і Подільська. За кількістю робітників і за обсягом виробництва найбільшими були підприємства Херсонщини. В середньому, на один заклад тут припадало 20 робітників і виробленої продукції на 69111 крб., а на Волині відповідно – 2,2 і 1807.

У 1885 р. економічна криза призвела до значного скорочення шкіряного виробництва. Так, на Київщині в 1885 р. вироблено продукції лише на 789788 крб. Значне зниження виробництва шкір цього року мало місце й на Катеринославщині. На Поділлі воно скоротилося більше як наполовину. На Волині виробництво з обробки шкіри зросло. У наступні десять років виробництво з обробки шкіри розвивалося нерівномірно й дуже повільно, хоч кількість закладів і збільшувалась досить швидко. Так, на Волині кількість підприємств в 1895 р. становила 441, що на 226 більше, ніж в 1885 р., але обсяг виробництва у вартісному виразі дорівнював лише 246121 крб. порівняно з 211393 крб. в 1885 р. Отже, кількість закладів зросла більше як вдвоє, а

виробництво приблизно на 11%. Це означає, що зростання кількості підприємств відбувалося за рахунок кустарних закладів. На Катеринославщині кількість закладів з виробництва шкіри дорівнювала 24, тобто значно зменшилася порівняно з 1885 р. Дуже знизився і обсяг виробництва. Скорочення виробництва спостерігалось також і в 1895 р. у таких губерніях, як Херсонська, Чернігівська, Харківська, Подільська. Дещо зросло воно лише на Полтавщині. Отже, 1895 р. знову був роком економічної кризи для шкіряної промисловості.

Шкіряна промисловість у системі цензової легкої промисловості України посідала важливе місце й в 1913 р. дорівнювала за виробництвом валової продукції 35,7%. У цьому ж році в українських губерніях було вироблено 4,9 тис. тон твердої шкіри та 13 млн дм² м'якої шкіри, або більше 10% виробництва усієї Російської імперії. На Україну припадало в 1912 р. понад 10% всього обсягу виробництва шкіри в Російській імперії, а за виробництвом жорсткої шкіри, питома вага України перевищувала 16%.

Отже, на прикладі розвитку шкіряної галузі яскраво проявляються елементи техніко-економічної відсталості легкої промисловості Наддніпрянської України. У шкіряному виробництві утворилося 2 найбільших осередки концентрації даної галузі: в Херсонській та Київській губерніях.

Проведений аналіз державної економічної політики свідчить, що, підтримуючи загалом розвиток промисловості у пореформений час, царський уряд намагався обмежити підприємницьку ініціативу фабрично-заводським законодавством. Державним регулюванням охоплювалося порівняно небагато галузей та підприємств загальнодержавного значення – переважно ті, які не мали стійкого доходу, або широкого ринку збуту і мали труднощі із залученням капіталів навіть у роки свого зростання та загального господарського піднесення.

В економічному поступі Російської імперії істотна роль відводилася галузям текстильного виробництва. На рубежі XIX–XX ст. тільки в бавовняній галузі близько 400 тис. робітників, зайнятих на 730 фабриках, виробляли щорічно товару на суму понад 520 млн крб. Оскільки суконна промисловість працювала значною мірою для задоволення військових потреб, державне регулювання в ній діяло сильніше, ніж в інших галузях текстильної промисловості. Але і тут економічне регулювання виявилось в руках самих фабрикантів і використовувалося для отримання підвищених прибутків. Російський уряд постійно сприяв розвитку суконної галузі, проте виробництво сукна не могло задовольнити потреби армії. Матеріал виготовлявся низької якості, недостатньої кількості, тому доводилося купувати мундирне сукно за кордоном, переважно в Англії.

У ході промислового перевороту мануфактури, оснащуючись сучасними засобами промислового виробництва – машинами – ставали фабриками, заводами, що, в свою чергу, призводило до зростання промислового виробництва в Російській імперії. У другій половині XIX ст. текстильна промисловість в українських губерніях, як і у всій Російській імперії, переживала підйом, пов'язаний з тим, що текстильні підприємства стали

оснащуватися машинами раніше, ніж підприємства інших галузей через необхідність швидкої капіталізації текстильного виробництва внаслідок широкого попиту на продукцію. Однак, технічний прогрес пореформеного часу мало позначився на структурі легкої промисловості Наддніпрянської України.

Важлива для Російської імперії текстильна промисловість захищалася від конкуренції з іноземними товарами. Вона розвивалася під впровадженням загороджувальних митних тарифів на сировину й готові вироби. Проте, наприкінці XIX ст. ці тарифи стали стримуючим фактором. Вони були своєрідною премією за технічну відсталість, породжували інертність фабрикантів у технічному вдосконаленні підприємств та здешевленні вироблених товарів. Текстильні фабриканти Російської імперії опинялися монополістами на внутрішньому ринку через можливість диктувати свої ціни. Конкурентна боротьба могла розгортатися лише між підприємствами Російської імперії. Протекціоністська політика, що здійснювалася царським урядом в інтересах російських фабрикантів, у підсумку призводила до прискорення концентрації виробництва та виникнення монопольних змов.

Вивчення історичної практики втілення протекціоністської політики в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. демонструє здійснення процесу залучення економіки держави на зовнішні ринки збуту, переосмислення основ та стратегічних напрямів зовнішньоекономічної урядової політики, що окреслювала рамки певних дій політики протекціонізму, спрямованих на зміцнення промислового, торговельного, військового та політичного становища держави в міжнародному просторі та отримання зиску від світової економічної співпраці. У згаданий період використання можливостей урядового протекціонізму сприяло розвитку галузей промисловості, торгівлі та потенціалу українських земель у становленні транспортної галузі, посилювало економічні позиції українських губерній в межах імперії та на закордонних ринках. Протекціоністська політика сприяла посиленню ролі української території у розвитку вовняної галузі. На середину XIX ст. Київська, Подільська, Волинська та Чернігівська губернії були одними із основних виробників якісного тонкого сукна, що експортувалося в Китай та інші азійські країни. Харківська та Херсонська губернії стали лідерами за обсягами отримання прибутку з підприємств, що спеціалізувалися на обробці овечої вовни на вовномийних підприємствах. Помітні досягнення вовняної галузі обумовлювалися сприятливими заходами урядової політики. Також серед урядових заходів спостерігаємо надання права на заснування фабрик з виробництва сукна на пільгових умовах, що сприяло перетворенню даної галузі в джерело прибутку.

З'ясовано, що становлення нових капіталістичних відносин у легкій промисловості проявилось у послідовному виникненні таких форм промислового виробництва, як ремесло і проста кооперація, мануфактура та фабрика. Процес капіталізації легкої промисловості в Російській імперії пройшов доволі довгий шлях своєї еволюції. Поряд з кількісними змінами в легкій промисловості відбувалися і певні якісні зрушення, що характеризувалися вираженою соціально-економічною неоднорідністю промисловців. Головними ознаками, що свідчать про наявність капіталістичних

відносин, є виробництво товарів на ринок та використання найманої робочої сили. Тому розвиток дрібнотоварного виробництва супроводжувався появою найманих робітників та кустарних виробників, які працювали на скупщиків. Масштаб кооперації робітників на тому чи іншому промисловому підприємстві визначався насамперед величиною капіталу власника, авансованого на купівлю робочої сили, та ступенем концентрації засобів виробництва в його руках. Наявність в українських губерніях багатьох дрібних підприємств легкої промисловості з незначною кількістю робітників було також обумовлено саме відсутністю великих капіталів у руках їх власників, значна частина яких була вихідцями з селянського та міщанського середовища.

У Російській імперії в другій половині XIX ст. у легкій промисловості нарощувалося виробництво, продовжувалася концентрація капіталу, утворювалися великі монополістичні об'єднання. На початку XX ст. на зміну вільному підприємництву приходить жорстка конкурентна боротьба між монополіями. Під впливом великого капіталу опиняються найпотужніші галузі легкої промисловості та джерела сировини. В конкурентній боротьбі з монополіями велика кількість дрібних і середніх промислових підприємств банкрутували, або потрапляли в залежність від фінансового капіталу (наприклад, Південноросійське Товариство прядильної і канатної промисловості).

Досліджено, що капіталізація легкої промисловості супроводжувалася концентрацією виробництва та концентрацією капіталу різного роду об'єднань. Так, на 78 одновласницьких або сімейних підприємств у 1912 р. припадало вже 4 товариства і 2 акціонерних товариства, що зосередили в своїх руках 46 % загальної кількості робітників і 53 % всієї суми обігу. У фабричних списках Російської імперії згадується акціонерне товариство (джутова фабрика), що функціонувало в Одесі за допомогою іноземного (швейцарського) капіталу в розмірі 750 тис. крб. Одеська бавовняно-джутова фабрика отримала для свого розвитку англійський капітал в розмірі 1 млн крб. Таким чином, ґрунт для утворення монополій був уже готовим.

Процеси становлення капіталістичних відносин утверджувалися і в шкіряній промисловості. У ній вже на початку XX ст. значно зросла роль та кількість акціонерних товариств: від 8 в 1901 р. з основним капіталом на 7,1 млн крб. до 22 в 1915 р. з основним капіталом на 31,7 млн крб. У цьому році організовується перше монополістичне об'єднання шкіряно-взуттєвої промисловості – «Всеросійське товариство шкіряних заводчиків», що підпорядкувало всю російську шкіряну промисловість (монополізувало заготівлю сировини і дубильних матеріалів, було єдиним представником у зовнішньоторговельних операціях). У 1913 р. акціонерним товариствам належало 85 % всіх шкіряних товарів цензової шкіряної промисловості.

В Одесі у 1875 р. засновано «Товариство Ольвіопольського шкіряного заводу». Основний капітал підприємства склав 250 тис. крб., воно випустило 1000 іменних акцій по 250 крб. «Товариство Південноросійського шкіряного виробництва» почало працювати у 1885 р. з капіталом 900 тис. крб.

(1800 іменних акцій по 500 крб.). Акції були введені у котирування Одеської біржі з 1895 р. У «Товариство» інвестували 300 тис. крб. місцевого капіталу.

Досліджуючи джерела надходження капіталів автор встановив, що в легку промисловість Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залучався переважно приватний капітал, який використовували, як правило, поміщики, купці, великі промислові компанії і банки. Особливу активність виявляли підприємці Німеччини, Франції, Бельгії та Англії, котрі домінували в промисловості Наддніпрянщини.

Третій розділ **«Матеріальна база та науково-технічний прогрес галузей легкої промисловості»** присвячений дослідженню матеріально-технічної бази, технічній модернізації підприємств легкої промисловості, забезпеченню їх сировиною.

Легка промисловість українських губерній Російської імперії мала свої особливості із забезпечення підприємств сировиною. Розвиток найважливіших галузей виробництва значною мірою залежав від імпорту устаткування, сировини і матеріалів. Потреби легкої промисловості в сировині забезпечувалися, насамперед, за рахунок місцевого виробництва. Промисловий розвиток сприяв створенню сировинних ринків, а усупільненню виробництва і поглибленню поділу праці він ліквідував відокремленість місцевих ринків і поєднав їх у єдиний загальнодержавний ринок.

Доведено, що залежно від сировини, легка промисловість поділяється на певні галузі. Для текстильного виробництва, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. стало основною галуззю комплексу легкої промисловості, як сировину, використовували рослинні (бавовна, льон, коноплі, джут) і тваринні (вовна, шовк) волокна. Тому виділяють вовняну, лляну, канатну, шовкову, бавовняну підгалузі. Шкіряно-взуттєва та хутрова галузі легкої індустрії використовували, як сировину, природні шкіри тварин та хутра. Сировина для легкої промисловості проходила первинну обробку, що здійснювалася на льонопереробних, шовкомотальних, вовномийних, бавовняно-очисних підприємствах.

Потреби вовняної промисловості в сировині забезпечувалися за рахунок місцевого виробництва. В перші роки після реформи тонкорунне вівчарство ще продовжувало розширюватися. Відтоді починається занепад галузі, викликаний скороченням площі, придатної для розведення овець. Цей процес відбувався внаслідок збільшення попиту на орні землі. Оскільки вівчарство мало екстенсивний характер, воно розширювалося лише при наявності малородючих дешевих земель, головним чином, у степових південних районах. Тому на купованій з інших країн вовні та інших необхідних матеріалах працювало багато суконних та вовномийних підприємств. Тонкорунна вовна з українських губерній за якістю перебувала на одній позиції з вовною Угорщини та Богемії, але поступалася німецькій, тому була дешевшою від останньої на 25 %. Втрати під час обробки української вовни становили 45 %, австралійської – 30 %. Це було викликано тим, що українські виробники використовували застарілу технологію промивки вовни, внаслідок чого вона втрачала свою якість.

Льоноконопляне виробництво в Російській імперії не мало труднощів зі сировиною: льон і коноплі здавна не тільки заготовлялися в країні, а й у великих кількостях експортувалися. Незважаючи на появу нових видів волокна (бавовни, а потім джуту), попит на традиційну сировину не знижувався. Ціни на льон і коноплі повільно, але неухильно росли й всередині країни: 1 пуд льону, який коштував у 1861 р. 4 крб., в 1910–1912 рр. продавався за 5 крб. 30 коп. У зв'язку з розвитком легкої промисловості та попитом на сировину для неї постійно збільшувався імпорт джуту-сирця з Індії та Алжиру. Так, у 1881–1885 рр. він становив 46 тис. пудів, у 1897 р. – 1,207 тис. пудів, 1909 р. – 2,065 тис. пудів.

Джутове прядиво використовувалося для виготовлення грубих канатів і тканин, а їх значна дешевизна відкрила широкий шлях для збуту на європейських ринках.

Пожвавлення промислової діяльності після відміни кріпосного права не відобразилося на виробництві шовку. У 1871 р. на території українських губерній Російської імперії збиралося не більше 500 пудів шовку, а саме – в Херсонській, Таврійській і в незначній кількості у Полтавській губерніях.

Через нестачу сировини для шкіряної промисловості відбувалося ввезення обробленої та необробленої шкіри. Великі потоки шкіряної сировини відправлялися з України за кордон і в центральні промислові райони Росії. У цей час, найбільш крупні українські шкіряні заводи в значній мірі базували своє виробництво на привозній імпорتنій сировині. Шкіряні заводи в Бердичеві та Василькові отримували 49 % сировини з-за кордону, а київські шкіряні заводи використовували до 81 % закордонної сировини, 33 % шкірсировини надходило з українських губерній і 18 % поступало з Росії. Шкіру для Бердичівського заводу купували в Києві, Одесі, а частину (10200 штук) отримували з-за кордону – з Лондону.

Характер російського імпорту, й суто другорядне значення в ньому споживчих товарів промислового виробництва, свідчили про те, що попит на предмети споживання, в основному, задовольнявся вітчизняною промисловістю. Прообсяги промислового виробництва, особливо текстильного, свідчили масштаби імпорту сировини, бавовни, вовни та барвників.

Важливе місце відводилося аспектам, пов'язаним із технічним розвитком промисловості. Темпи та обсяги розвитку промисловості завжди перебувають у пропорційній залежності від її технічного забезпечення. Для характеристики соціально-економічного розвитку суспільства необхідно враховувати такі категорії, як форми власності на засоби виробництва, організацію виробничого процесу та суспільного розподілу, масштаби й форми виробництва, а також технічний розвиток легкої промисловості, що відігравала важливу роль в економічному житті держави. Тому принципового значення набувають дослідження науково-технічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку галузей легкої промисловості.

Визначено, що перехід до великого машинного виробництва відбувався в умовах концентрації виробництва. Суконна промисловість в українських губерніях була однією з перших, що почала застосовувати парове оснащення.

Через значну кількість підприємств даної галузі, що і надалі використовували водяні млини та кінні приводи, технічний переворот у сукновиробництві так і не завершився. Перемога капіталістичної суконної мануфактури над кріпосною була досягнута лише в період радикальної технічної перебудови мануфактурного виробництва. Технічна перебудова і в цій галузі виявилася доступною тільки капіталістичній мануфактурі. Операції з обробки вовни – спущування, намащування, чесання (кардування) майже на 3/4 підприємств здійснювалися машинами. Одна з центральних операцій – прядіння – на переважній більшості підприємств, також проводилася машинами. Досить механізованим був і завершальний процес – обробка сукна, зокрема, валка, стрижка, декатирування; значно менша частка машин використовувалася при ворсуванні та бастуванні. Технічний переворот у суконній промисловості не був завершений аж до початку ХХ ст. Лише в Клинцях Чернігівської губернії процес технічної переозброєності підприємств був завершений, в ході здійснення технічної революції клинцівські мануфактури перетворилися на великі машинізовані фабрики з повною механізацією виробничих процесів. У 1900 р. тут існувало 7 великих підприємств, на яких нараховувалися 492 ткацькі верстати, в тому числі 254 ручні й 238 механічних. Механізація ткацтва викликала подальше підвищення енергоозброєності клинцівських підприємств. При незначному збільшенні числа робітників потужність парових машин у 1900 р. зросла порівняно з 1890 р. майже в чотири рази: з 304 до 1195 к. с. У середньому 1 к. с. припадала вже на 2 робітники.

До кінця ХІХ ст. виробився тип вовномийного агрегату безперервної дії, великої продуктивності, економного в роботі й здатного промивати довговолокну вовну. Він отримав назву «левіафан», його потужність досягала 100 пудів вовни в день.

У порівнянні з суконними фабриками, коноплемотузяне виробництво було менше автоматизованим і базувалося на використанні ручної праці селян-кустарів. Техніка льонопрядіння після тривалих, але невдалих спроб, почала використовувати досвід бавовнопрядіння, а також під впливом остаточно сформованого уявлення про різноманітності структури лляного і бавовняного волокон у другій половині ХІХ ст. стала на самостійний шлях розвитку.

Шкіряна промисловість не володіла потужною машинно-виробничою базою, а та незначна частина, що працювала, була іноземного виробництва. Розвиток технічної бази був типовим лише для невеликої кількості заводів. Так, Бердичівський шкіряний завод мав: парову машину «Компаунд» потужністю 325 к. с., генератор 3-х фазного струму фірми Ерлікон на 620 Вт, нову силову станцію, що була основою виробничих потужностей заводу і складалася з 2-х котлів фірми Фіцнер і Гампер. У шкіряній промисловості в 1900 р. працювало наступне обладнання: 31 паровий котел з поверхнею нагріву 13300 кв. футів, 25 парових двигунів на 650 к. с., 3 керосинові двигуни на 15 к. с., 24 кінних приводи. Обладнання російського виробництва вартувало – 382,8 тис. крб., іноземне – 392,6 тис. крб. Виробниче обладнання: ями, чани, барабани для дублення – 3673, ємність посуду – 646,2 тис. кв. футів. Загалом, у шкіряному

виробництві переважали застарілі методи обробки, на більшості заводів основними видами апаратури були чани, переважала ручна праця.

У четвертому розділі «**Виробництво та реалізація продукції легкої промисловості**» досліджується продуктивність галузей легкої промисловості, що здійснювалася шляхом удосконалення технології виробництва та механізації виробничих процесів, зазначається інфраструктура підприємств, визначаються шляхи збуту товарів. Простежується динаміка виробництва фабриками та заводами легкої промисловості. Доречним є твердження, що ринковий характер легкої промисловості визначив високий рівень концентрації виробництва, яка в пореформені роки продовжувала зростати. Під час цього процесу були ліквідовані технічно застарілі невеликі та недостатньо оснащені підприємства.

Легка промисловість відчувала постійний вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, втягувалася в світове господарство, для неї були притаманні, в основному, ті ж коливання, зміна періодів підйому і криз, що й промисловості Західної Європи. Певну тривогу власників підприємств легкої промисловості викликали стан ринків сировини, низька купівельна спроможність населення, насамперед, селянства.

Встановлено, що розвиток підприємств легкої промисловості, безпосередньо пов'язані з їх територіальною локалізацією, виробничою діяльністю та матеріально-технічним забезпеченням. Динаміка та обсяги виробництва промислових підприємств перебувають у залежності від їх територіального розташування, технічного забезпечення, форм власності на засоби виробництва.

Упродовж 60-х рр. XIX ст. – 1914 р., в результаті технічної модернізації, купецтво Наддніпрянської України досягло помітних успіхів у становленні та розвитку вовняної галузі. В суконній, вовняно-панчішній, вовномийній галузях зводиться до мінімуму залучення ручної праці, всі ланки виробництва механізуються та автоматизуються. На початку XX ст., порівняно з серединою XIX ст., в кілька разів зростає обсяг виробництва, продуктивність праці, покращуються умови праці та життя робітників, помітно поліпшується якість продукції.

Досліджено, що упродовж 1859–1890 рр. кількість підприємстввовняної галузі зменшилася від 182 до 51, робітників – від 15375 до 4459. Зменшення обсягів вовняної галузі зумовлювалося безпосередньою близькістю та конкуренцією з боку промисловості Царства Польського та закриттям поміщицьких фабрик. Свій попит на вовняні, бавовняні та інші вироби Україна задовольняла за рахунок продукції підприємств, розміщених в інших районах Російської імперії. Концентрація виробництва у вовняній промисловості не досягла високого ступеня. Середньокапіталістичні фабрики з кількістю робітників від 101 – до 500 осіб були лише у трьох губерніях – Катеринославській, Харківській та Чернігівській. Про те, що фабрики наближалися до великих можна сказати про Клишівські, де сформувався потужний центр суконного виробництва, а в натуральному вираженні

продуктивність праці збільшилася в 1900 р. в 3,5 рази проти 1861 р., а у вартісному – в 2,7 рази.

Розміри, рух виробництва та розміщення суконної галузі характеризуються такими даними: найбільше суконних підприємств було на Поділлі, а найбільше вироблялося продукції на Чернігівщині. Якщо в середньому робітників на одне підприємство в 1885 р. на Волині припадало 11, на Київщині – 24, на Поділлі – 10, то на Чернігівщині – 187; вироблялося продукції на одному підприємстві в 1885 р. на Волині – на 3886 крб., а на Чернігівщині – на 171895 крб. Найбільше сукна на 2648 тис. крб., виготовлялося в Чернігівській губернії, в Київській губернії на 17 фабриках, 637 робітниками вироблялося сукна на 531,5 тис. крб., на Поділлі функціонувало 78 текстильних фабрик, де працювало 777 осіб і було вироблено сукна вартістю 378471 крб., що забезпечило третє місце після Чернігівської та Київської губерній. У Волинській губернії на 48 фабриках з 880 робітниками вироблялося сукна на 362890 крб. Інші губернії виготовляли сукна на суму від 100 до 300 тис. крб.

У вовномийній галузі в 1879–1880 рр. фабрики перемивали до 192 тис. пудів брудної вовни за рік. Центром вовномийної справи був Харків, де працювало 12 мийок із загальною виробничою потужністю 560 тис. пудів брудної вовни. Найбільші вовномийні підприємства Харківської губернії займали перші місця в Російській імперії за осначеністю та продуктивністю і були власністю купців. На найбільших – Рижова і Кувшиннікова – працювали по 700 робітників на кожній, їх обороти сягали 300–400 крб. на рік. Крім того, великі вовномийні працювали в Херсоні – 8 мийок з продуктивністю 209 тис. пудів. Кількість вовномийних підприємств та робітників на них скорочувалась, зменшувався також і обсяг виробництва, але далеко не в такій мірі, як перші два показники. Очевидно, що тут одноразово відбувався енергійний процес концентрації та механізації виробництва і зростання на цій основі продуктивності праці. Якщо в 1865 р. на одне підприємство, в середньому, припадало виробленої продукції на 232897 крб., то в 1895 р. – 648100 крб. Отже, обсяг виробництва одного підприємства зріс майже втричі.

Канатно-джутова галузь була представлена, в основному, дрібними промислами. Вартість щорічної продукції канатної галузі становила не більше 500 тис. крб. Відносно розвинена льоно-конопле-джутова промисловість в українських губерніях становила 37,1 %, або 6 % щодо однойменної російської промисловості. Зосереджена вона була переважно в Одесі, як найважливішому порту та центрі зовнішньоекономічних зв'язків, а також у Харкові, що розташовувався між районами, багатими на посіви коноплі та потребуючими мішків, канатів і снопов'язальних канатів. Наприклад, колишне «Південноросійське товариство конопляної та канатної промисловості», що виробляло переважно мішочну та канатну продукцію, розташовувалося біля Харкова, а в Одесі з'явилися такі крупні підприємства схожого типу, як колишне «Товариство джутової промисловості» та «Чорноморський канатний завод». У канатній галузі Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика були найпотужнішими підприємствами.

У Харківській губернії на фабриках галузі з обробки коноплі й джуту найбільше перероблялося джуту (близько 250–300 тис. пудів), також близько 200 тис. пудів конопляного прядива та в невеликих кількостях лляних виробів. В Одесі в 1909 р. працювало з обробки льону, коноплі, джуту 3 заводи, сума виробництва яких становила 1484 тис. крб., на них працювало 1240 робітників. Коноплепрядильні фабрики Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. виготовляли мотузки й шпагати; найбільша з них, з виробництвом у 300–350 тис. крб., знаходилася у Суразькому повіті. Виробництво продукції на одному підприємстві канатно-джутової промисловості, в середньому, дорівнювало у вартісному виразі у 1865 р. – 4893 крб., у 1875 р. – 6953 крб., у 1885 р. – 4329 крб. і в 1895 р. – 1602 крб.

Доведено, що відбулися зміни в розвитку льоно-конопляної промисловості: в 1866 р. діяло 34 підприємств з 450 робітниками, а в 1913 р. – 35 підприємств з 7027 робітниками. Таким чином, можна стверджувати про концентрацію виробництва та виникнення нового центру льоно-конопляної промисловості в Чернігівській, Харківській і Херсонській губерніях.

У галузях з обробки бавовни в 1866 р. діяло 9 підприємств (найбільше в Подільській губернії – 6), де працював 71 робітник, а в 1913 р. – 10 закладів (найбільше в Херсонській губернії – 6) з 209 робітниками. Проте, найпотужнішими були 2 харківські фабрики з 97 робітниками.

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. завдяки збільшенню потреб для військового відомства шкіряна промисловість України вступає на шлях інтенсивнішого розвитку. За період від 1871 до 1900 рр. при різкому скороченні кількості підприємств (з 1249 до 55) обсяг виробництва виріс з 4,3 млн крб. до 5,1 млн крб., а в 1912 р. при подальшому скороченні кількості підприємств (до 33) випуск продукції порівняно з 1871 р. збільшився вдвічі (до 8,6 млн крб.). У другій половині XIX ст. в Наддніпрянській Україні організовуються найпотужніші шкіряні заводи: київський (1859 р.), васильківський (1864 р.), бердичівський (1855 р.), одеські (1866, 1890, 1894 роки), кременчуцький (1881 р.). Найбільший розвиток шкіряна промисловість отримує в Київській та Чернігівській губерніях, де були зосереджені шкіряні промисли, а також в Одесі – крупному портовому центрі. Зосередженню тут виробництва сприяли залізничне будівництво, поступове проникнення іноземної сировини та дубильних матеріалів. Крупна шкіряна промисловість швидко розвивалася в торгових центрах. Достатньо вказати, що лише заводи Бердичева та Одеси випускали в 1908 р. до 60 % всієї шкіряної продукції України, а в 1912 р. – 64 %. На Київську та Херсонську губернії, за даними на 1912 р., припадало близько 55 % всіх заводів і близько 77 % усіх робітників. Значна частина, заснованих у пореформений період підприємств, використовувала досвід передових російських заводів і запровадила найбільш раціональні для цього часу методи дублення шкіри, апаратуру, машини, що приводилися в дію паровим двигуном. Однак, на більшості підприємств продовжувала переважати рутинна техніка та примітивні способи виробництва.

Досліджено характер внутрішньої і зовнішньої торгівлі продукцією легкої промисловості в межах Наддніпрянської України, з іншими регіонами

Російської імперії та зарубіжними країнами. Головним центром торгівлі виробами текстильної промисловості в Україні був Харків. Наприкінці XIX ст. на трьох його ярмарках – Хрещенському, Покровському й Успенському 40 % привезених і 70 % усіх проданих товарів становила продукція легкої промисловості. Харківський Троїцький ярмарок спеціалізувався на оптовому збуті вовни. І хоча надходження останньої з кожним роком зменшувалися, ярмарок залишався практично єдиним місцем, де власники суконних фабрик укладали угоди на поставку вовняної сировини. У 1895 р. на харківські ярмарки загалом було привезено товарів на суму 49 млн крб., а продано – на 35 млн крб. Збут виготовленої на місцевих українських промислових закладах текстильної продукції здійснювався за допомогою виконання держзамовлень і за допомогою торгівлі, що свідчить про затребуваність даного виду продукції.

Незважаючи на те, що в пореформений період вівчарство в українських губерніях зазнало різкого скорочення, товарообіг Троїцького ярмарку зростав. У 1868–1872 рр., в середньому, сюди щорічно привозилося товарів на 4,5 млн крб. і продавалося на 2,9 млн крб. З цих сум від $\frac{4}{5}$ до $\frac{8}{9}$ припадало на вовну. На початку XX ст. товарообіг ярмарку досягав 13 млн крб. Торгівля вовною в 90-х рр. на Троїцькому, як і на інших харківських ярмарках, помітно зменшується. Так, якщо упродовж 1884–1888 рр. у Харків щорічно привозилося по 519,6 тис. пудів вовни, то в 1889–1893 рр. – вже тільки по 300,9 тис. пудів.

Суконні мануфактури Лівобережної України упродовж тривалого часу відігравали найважливішу роль у справі поставок сукон казні. Центр суконної промисловості в Клинцях постачав продукцію на ринки Харкова, Полтави, Москви, Петербурга, Нижнього Новгорода, Риги та на ярмарки: Нижньогородський, Корінний, Кролевецький, Полтавський, Харківський. Сукно продавалося за посередництва комівожерів та на місцевих ринках, на суму 200 тис. крб. в рік, ціною за аршин від 1,85 до 3 крб.

Розвиток текстильного і конопляно-мотузкового виробництва було направлено на виконання державних замовлень, що було одним із ключових факторів розвитку даної галузі в Російській імперії, в тому числі в українських губерніях. Ця обставина доводить сам факт заснування суконних і полотняних мануфактур як підприємств, продукція яких йшла на потреби російської армії. У пореформений період торговельні обороти перевершували промисловий в 2,3 рази, а ярмарки були важливою ланкою посередництва між виробництвом і споживанням.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувалися процеси монополізації легкої промисловості, до початку Першої світової війни вже була створена основа для державно-монополістичного регулювання легкої промисловості. Однією з важливих рис цього процесу стала широка участь монополістичного капіталу у внутрішній торгівлі. Досліджено, що монополії легкої промисловості здійснювали збут своєї продукції не тільки через мережу торговельних контор, численних комівожерів і агентів, але й активно використовували державний апарат для допомоги в системі організованої закупівлі, доступу до товарних складів й законодавчого регулювання торгівлі. Внаслідок цього страждали споживачі продукції та виробники сировини, які зосереджувалися в

українських губерніях. Поряд з цим, монополії широко використовували стаціонарну торгівлю, насамперед, торговельно-збутові компанії та фірми, а також пристосували до своїх потреб такі старі форми торгівлі, як ярмарки та базари.

З'ясовано, що поряд з виробничою функцією, для монополій все ж головною був збут готової продукції. В легкій промисловості переважав високий ступінь підпорядкування собі контрагентів не тільки в збуті готової продукції, але й в заготівлі сировини. Це, фактично, обмежувало до мінімуму їх комерційну діяльність.

Монополії в легкій промисловості не були такими потужними, як в інших галузях. В українських губерніях функціонували, переважно, позасиндикатські фірми, або філіали всеросійських монополій. Територія Україна була широким та містким ринком збуту для таких великих монополій, як «Товариство суконних фабрикантів», «Товариство бавовняних фабрикантів», «Російське льонопромислове товариство», нитковий трест.

Однією з найважливіших функцій монополій стало утримання високих цін на товари. Фірми, що входили до синдикатських об'єднань, були зобов'язані проводити одночасні заходи зі скорочення виробництва та підвищення цін. Часто монополістичний капітал, утверджуючи своє панування на внутрішньому ринку, здійснював політику штучного запровадження «товарного голоду», викликаючи незадоволення споживачів.

Отже, монополістичний капітал створив могутній і досить розгалужений торговельний апарат, за допомогою якого він намагався опанувати загальнодержавний та місцевий ринки.

У п'ятому розділі **«Кадрове забезпечення легкої промисловості»** досліджено етапи становлення діяльності підприємців, забезпечення легкої промисловості інженерно-технічними кадрами та показано джерела формування та становище робітників легкої промисловості Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. Простежується процес утворення промислової буржуазії в українських губерніях, котра разом із російською, єврейською, польською та іноземною посідала чільне місце в галузях легкої промисловості.

Вказано, що підприємці були тією соціально-економічною силою, яка спрямовувала господарський розвиток українських губерній на шлях інтенсифікації, перетворюючи свої виробництва на капіталістичні підприємства, визначала прогрес легкої промисловості, відігравала важливу роль у розвитку мережі різних форм внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Продукція їх підприємств була відома в Російській імперії та Європі.

Легка промисловість українських губерній формувалася кількома шляхами. Перший полягав у розвитку поміщицьких «вотчинних» підприємств, другий – купецьких фабрик, третій – підприємств, заснованих на іноземних капіталах. Географічно поміщицьке підприємництво переважало в Київській та Харківській губерніях, а купецьке – у Херсонській.

В українських губерніях кількість технічної інтелігенції у XIX ст. була незначною, питання підготовки інженерних кадрів для легкої промисловості

вирішувалися проблематично. Нестача спеціалістів технічного профілю негативно відобразилася на становищі галузей легкої промисловості. Самодержавство виявилось неспроможним забезпечити подальший економічний прогрес суспільства, вирішити проблеми технічної модернізації підприємств, індустріалізації промислового виробництва.

Інженерно-технічна інтелігенція, яка працювала в галузях легкої промисловості, формувалася із представників усіх класів і прошарків суспільства. Важливою необхідністю на початкових етапах стало залучення іноземних фахівців. Найбільш підготовленими для вирішення технологічних процесів до кінця XIX ст. виявилися поміщики та підприємці, які доповнювалися випускниками новостворених вищих навчальних закладів і в меншій мірі – практики. Забезпечення легкої галузі кваліфікованими кадрами з кожним наступним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у вирішенні цієї проблеми брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства, біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці й купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, що надавали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і збутом товарів. Вони нерідко виступали ініціаторами у заснуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

У дисертації проаналізовано процес формування та умови праці робітників на підприємствах легкої промисловості, стверджується, що розвиток промисловості сприяв створенню постійних робітничих кадрів, відірваних від землеробства і позбавлених засобів виробництва. Основна частина фабричного пролетаріату легкої промисловості Наддніпрянської України вийшла безпосередньо з селян і кустарів.

У соціально-економічному та правовому становищі фабрично-заводських робітників наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувалися певні позитивні зміни. Добробут робітників дещо покращився у результаті підвищення заробітної плати. Закон 1897 р. вніс нормування робочий час, встановив максимальний робочий день у 11,5 годин і 10 годин для нічної роботи. Урядові дослідження показували, що зростання продуктивності праці на текстильних фабриках після 1897 р. відбувалося значно швидше в порівнянні зі збільшенням технічного обладнання фабрик. Так, у 1895–1897 рр. кількість веретен зросла на 22 %, а продуктивність – на 11 %, до 1899 р. число веретен збільшилося на 14 %, а продуктивність при скороченні робочого часу збільшилася на 18 %.

Досліджено, що найбільшу середню заробітну плату на початку XX ст. отримували працівники ситценабивного виробництва (176,6 крб.) та в галузі з обробки льону і коноплі (161 крб.), в основному, це були робітники канатних заводів. Для порівняння, на вовномийних підприємствах середня річна зарплата робітників становила 106,15 крб., в хімічній промисловості – 312,5 крб., на виробництві картону – 135,5 крб., паровозобудівному виробництві – 510 крб., на винокурному – 109,6 крб. Отже, зарплата у легкій промисловості була

співмірною з галузями, пов'язаними з сільськогосподарськими виробництвами та значно поступалася розмірам зарплат у важкій промисловості.

Зазначено, що негативними факторами, які впливали на становище робітників, були погані умови праці, нерозвиненість законодавства про охорону праці та відсутність на більшості підприємств кваліфікованої медичної допомоги. Незважаючи на поліпшення становища робітників, більшість з них не були задоволені своїм економічним та соціальним життям. Багато в чому це було пов'язано зі зростанням потреб і запитів, обумовлених розвитком і ускладненням виробництва, зростанням інтенсифікації праці, підвищенням кваліфікації, культури і освіти робітників, зростанням їх свідомості і організованості.

У **висновках** підсумовано та узагальнено результати дослідження. Проаналізовано історіографію та джерельну базу дослідження. Визначено, що більшість джерел, які використовувалися при написанні роботи, раніше не публікувалися, або були введені до наукового обігу вперше. Розкрито основні методи, що застосовувалися при здійсненні цього дослідження та аргументовано доведено необхідність використання їх під час наукового дослідження, пояснено основні категорії роботи.

Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив, що вона ще не була предметом спеціального дослідження. Історіографічний огляд показує, що вітчизняними і зарубіжними дослідниками зроблено немало у висвітленні досліджуваної проблеми. Необхідно зазначити, що легка промисловість українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. привертала увагу частини учених, але зупинялися вони на вивченні діяльності лише окремих галузей промисловості, залишаючи при цьому поза увагою основну їх частину. Перелік порушених в останній час проблем свідчить про недостатнє вивчення багатьох історичних та економічних процесів, пов'язаних із розвитком легкої промисловості.

Систематизовано й охарактеризовано джерела, здійснено їх класифікацію, визначено ступінь їхньої репрезентативності. Встановлено, що джерельна база залучена до дослідження є достовірною, різноплановою та інформативно насиченою, що дозволяє в повному обсязі дослідити обрану тему. Вона представлена опублікованими та неопублікованими матеріалами. Під час наукового пошуку всі залучені до вивчення джерела було поділено на групи: 1) архівні матеріали; 2) нормативно-правові акти вищих органів влади та управління; 3) діловодна документація державних установ та громадських організацій; 4) статистичні матеріали та довідкові видання; 5) періодична преса. Осмислення опрацьованих джерел на засадах залученої методології дозволило розкрити обрану для вивчення тему та досягти поставленої мети.

Досліджено, що в українських губерніях легка промисловість почала формуватися в другій половині XIX ст. Саме тоді отримали подальший розвиток суконні фабрики в Клинцях та Дунаївцях, з'явилися шкіряні заводи у Києві та Бердичеві, джутова фабрика в Одесі, канатний завод та вовномийні підприємства у Харкові. Встановлено, що більшість підприємств легкої

промисловості на початку ХХ ст. переважно були подібними на кустарні майстерні, а не на фабрики і заводи та мали незначні обсяги виробництва.

Дослідження дозволяє стверджувати, що українська легка промисловість значно відставала від Центральної Росії як за темпами зростання промислових підприємств, так і за якістю процесів механізації та індустріалізації фабрично-заводських виробництв.

З'ясовано, що в основі урядової політики в сфері промислового будівництва в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. було прагнення адаптувати вже існуючу систему державного контролю над індустріальним розвитком країни до нових потреб зростаючого промислового виробництва. Подібна адаптація мала місце в митній, фіскальній, фінансовій політиці у вигляді поступової лібералізації її основних положень. Показано, що активізація підприємницької діяльності населення здійснювалася через структурну зміну фіскальних норм, коли об'єктом оподаткування стало підприємство, а не його власник. Якісна зміна була пов'язана з прийняттям в 1898 р. «Положення про державний промисловий податок».

Однак, більшої ефективності в економіці вдалося досягти при зміні основного напрямку системи державного контролю над промисловим будівництвом. Акцент був зроблений на залучення іноземних інвестицій, які стали одним із найважливіших інструментів капіталізації легкої промисловості, що відображалось у вигляді акціонерних та приватних капіталовкладеннях. Не зустрічаючи суттєвої економічної конкуренції, іноземні капіталовкладення займали провідні позиції у галузях легкої промисловості. Капіталізація легкої промисловості супроводжувалася змінами у виробничих та фінансово-господарських відносинах. Вона здійснювалася у виготовленні продукції, її реалізації і отриманні доходу. В галузях легкої промисловості виникали та утверджувалися різного виду монополії. Цьому сприяли розвиток товарного виробництва та обміну, що призводило до накопичення фінансових засобів. Проте, для монополій у легкій промисловості все ж головною функцією був збут готової продукції.

Встановлено, що розвиток легкої промисловості українських губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в цілому збігається із загальноросійським. Однак, легка промисловість українських губерній упродовж досліджуваного періоду була розвинена слабо, що обумовлювалося аграрною спеціалізацією більшості губерній, що ставила платіжоспроможність населення в залежність від урожайності сільського господарства; відсутністю досвіду створення великих промислових підприємств у попередній період часу; низькою підприємницькою активністю населення та аграризація виробництв, яка не сприяла застосуванню машин у промисловому виробництві.

Зазначено, що передумови для промислового перевороту були створені в першій половині ХІХ ст. Скасування кріпосного права сприяло появі величезного ринку вільнонайманої праці в якості резерву для легкої промисловості. Значні успіхи у другій половині ХІХ ст. демонструвало текстильне виробництво, в якому раніше від інших галузей почалося впровадження машин.

Закономірності розвитку текстильної промисловості знаходили своє вираження в галузевому, конкретно-національному та регіональному проявах. Вони по-різному проявлялися щодо умов виробництва, праці й побуту робітників, ступеня організації фабрикантів, їх тактики в різних галузях текстильної промисловості.

Виробництво тканин з вовни було, поряд з виготовленням тканин з льону і коноплі, найдавнішою галуззю текстильного виробництва на території сучасної України. Упродовж всієї історії свого розвитку вовняна промисловість відчувала серйозний тиск з боку іноземних конкурентів, не маючи перед ними жодних однозначних переваг.

У досліджуваній період текстильна промисловість зазнала ще більшого занепаду, хоча мала всі передумови для її розвитку: багато сировини (вовна, льон, конопля) і зручне географічне положення для імпорту інших його видів (бавовна, джут), місцевий ринок збуту. Зазначено, що майже не було бавовняної і шовкової галузей, недостатньо були розвинені лляна і конопляна галузі, слабкою (лише 3,4 % випуску всеросійської продукції) була вовняна промисловість. У межах української території були лише невеликі суконні фабрики в районі Дунаївців на Поділлі та відносно потужні на Чернігівщині в Клинцях. Наприкінці XIX ст. ситуація дещо покращилася лише в конопляно-джутівій промисловості (близько 20 % випуску всеросійської продукції).

Відзначено, що основу ділового світу пореформеної Наддніпрянської України становив купецький прошарок, хоча після податкової реформи 1898 р. кількість представників даного стану серед підприємців скорочується. Активність у сфері розбудови легкої промисловості проявляли й представники інших станів – дворяни, міщани, селяни. Однак, підприємницька діяльність до 1898 р. була законодавчо закріплена за купецьким станом.

У пореформений період відбувався процес укрупнення підприємств легкої промисловості, поступово удосконалювалася їх технологічна база і технічна оснащеність – впровадження у виробництво парових машин і двигунів внутрішнього згорання. Технічне оснащення виробництва здійснювали, в першу чергу, купці, які мали для цього вільні капітали. Іншою характерною особливістю пореформеного періоду була зацікавленість до організації промислових виробництв іноземцями.

Досліджено, що розвиток легкої промисловості в українських губерніях відрізнявся яскраво вираженою нерівномірністю. Характер галузей промисловості, розміщення підприємств і транспортних систем визначалися сировинними можливостями губерній і регіонами, що його оточували. Відмінності за часом виникнення і адміністративним статусом, рівнем економічного розвитку міських і сільських територій, ступеня розгалуження залізниць між ними, географічному положенню призвели до формування в українських губерніях різних типів поселень, що знайшло своє відображення в характері та рівні їх промислового розвитку, а прикордонне та суміжне з російськими та польськими територіями розташування губерній наклало певний відбиток на характер промислового розвитку регіону.

Легка промисловість перебувала в стані переходу від мануфактурної до машинної стадії виробництва, який супроводжувався широким скороченням малих закладів і становленням середніх і великих підприємств. Великі підприємства займалися, в основному, переробкою сировини, а їх власниками були купці.

Однак, аж до початку ХХ ст. легка промисловість була немасштабною за обсягом виробництва, мала вузький місцевий ринок і невелику кількість зайнятих робітників. Від початку ХХ ст. посилюється тенденція до укрупнення та концентрації виробництва, оскільки великі фабрики і заводи займали більш стійке становище на ринку в умовах циклічного розвитку економіки. Процес індустріалізації країни, що розпочався після відміни кріпосного права, до початку Першої світової війни, не був завершений, аграрна сфера залишилася провідною в економіці.

На початку ХХ ст. середнє і велике виробництво не стало провідним сектором легкої промисловості. Стабільно розвивалися середні підприємства, що лідирували не за кількістю, а за продуктивністю, тобто за якісними показниками і кількістю зайнятих робітників переважали великі фабрики і заводи.

На основі зростаючої концентрації виробництва і капіталу на рубежі ХІХ–ХХ ст. склалися умови для виникнення і діяльності монополістичних об'єднань фабрикантів. Форми цих об'єднань були різні: від акціонерних товариств, що займали монополічне становище на ринку, до холдингових угод з метою отримання максимального прибутку.

Отже, вивчення досвіду функціонування легкої промисловості, запропоновано шляхи її вдосконалення в сучасних умовах: підвищення якості, збільшення кількості, розширення асортименту продукції за рахунок заповнення споживчого ринку, створення галузі виробництва нового професійного обладнання, а також для сфери послуг населенню. За рахунок скорочення обігу капіталу в галузях можливе створення умов для прискорення розвитку всієї економіки країни. Перед легкою промисловістю поставлено нову задачу – формувати і розміщувати державні замовлення і контракти та координувати діяльність підприємств, пов'язану з виконанням цього завдання, а також виробляти цільові програми перспективного розвитку нових видів сировини, збалансованого розвитку підгалузей. У проектах розвитку легкої промисловості передбачено розширити сировинну базу та ліквідувати диспропорції в окремих підгалузях, розвивати машинобудування для легкої промисловості, механізм відновлення кооперативних зв'язків із зарубіжними країнами.

Таким чином, напередодні Першої світової війни легка промисловість українських губерній Російської імперії занепадала, група виробництв з обробки волокнистих речовин так і не отримала в Україні вагомого розвитку. Свій попит на вовняні, бавовняні, шовкові та інші вироби Україна задовольняла за рахунок продукції підприємств, розміщених в інших районах Російської імперії. Також Україна була багатим джерелом сировини для текстильної та шкіряної промисловості Російської імперії. Бавовняна промисловість в Україні

була зовсім нерозвинута, її дрібні заклади виникали і зникали то в одній, то в іншій губернії. Полотняна промисловість була представлена відносно великими заводами, розміщувалася компактно і, в основному, зосереджувалася в Полтавській та Чернігівській губерніях. Технічно суконні фабрики навіть Чернігівщини в другій половині XIX ст. не прогресували та зменшували якість виробів. Вовномийна промисловість, що занепадала, все ж продовжувала відігравати значну роль завдяки розвитку цієї галузі в Харківській губернії. У канатній промисловості лише Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика були типовими промисловими підприємствами. Розвиток шкіряної галузі свідчив про техніко-економічну відсталість промисловості Наддніпрянської України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Левицький В. Легка промисловість українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Броди: Просвіта, 2018. 392 с.

Рецензія: Криськов А. Левицький В. Легка промисловість українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Броди: Просвіта, 2018. 392 с. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія. 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 149–151.

2. Левицький В. Розвиток суконної промисловості на Наддніпрянській Україні в XIX столітті // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія. 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 63–67.

3. Левицький В. Застосування машин у суконній промисловості Наддніпрянської України в XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 27–32.

4. Левицький В. Формування та становище підприємців легкої промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія. 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 39–42.

5. Левицький В. Розвиток галузей легкої промисловості на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 47. С. 75–78.

6. Левицький В. Економічна політика Російської держави щодо легкої промисловості в українських губерніях в другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка: Серія: історія. 2017. Вип. 1. Ч. 1. С. 39–43.

7. Левицький В. Капіталізація легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. 2017. Вип. 11. С. 83–88.

8. Левицький В., Москалюк М. Джерела формування та становище робітників легкої промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX століття // Краєзнавство: науковий журнал. 2017. № 1/2 (98/99). С. 175–183.

9. Левицький В. Забезпечення інженерно-технічними фахівцями легкої промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. 2017. Вип. 10: присвячено 100-річчю Української революції 1917–1921 рр. С. 135–146.

10. Левицький В. Розвиток клинцівської текстильної промисловості в другій половині XIX – на початку XX століття // Переяславський літопис: збірник наукових статей. 2017. Вип. 12. С. 36–42.

11. Левицький В. Розвиток легкої промисловості в Харківській та Херсонській губерніях в другій половині XIX – на початку XX ст. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. 2017. Вип. 12. С. 109–114.

12. Левицький В. Розвиток легкої промисловості Чернігівської губернії в другій половині XIX – на початку XX століття // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 125 (10). С. 21–25.

13. Левицький В. Система забезпечення сировиною легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 127 (12). С. 33–36.

14. Левицький В. Розвиток та продуктивність підприємств легкої промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія. 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 52–56.

15. Левицький В. Технічне становище легкої промисловості українських губерній Російської імперії в середині XIX – на початку XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2018. Вип. 50. С. 323–328.

16. Левицький В. Розвиток легкої промисловості на Лівобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія. 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 38–42.

17. Левицький В. Становище легкої промисловості Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX століття // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 128 (1). С. 12–15.

18. Левицький В. Інфраструктура та виробнича діяльність підприємств легкої промисловості Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2018. Вип. 51. С. 179–184.

19. Левицький В. Розвиток шкіряної промисловості у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX століття // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 1 (21) (січень-березень). Т. 1. С. 31–36.

20. Levytskyi V. The situation of the light industry in the Over Dnipro Ukraine in the second half of XIX-th – early XX-th century // Переяславський літопис: збірник наукових статей. 2018. Вип. 13. С. 12–20.

21. Левицький В. Легка промисловість України в умовах монополістичного капіталізму (кінець XIX – початок XX ст.) // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 134 (7). С. 7–10.

22. Левицький В. Торгівля продукцією легкої промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія. 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 30–34.

II. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

23. Левицький В., Кудлак В. Історія та перспективи сучасного розвитку легкої промисловості України // Актуальні задачі сучасних технологій: збірник тез доповідей IV Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів (м. Тернопіль, 25–26 листопада 2015 р.). Том 2. Економічні та соціальні аспекти нових технологій. Тернопіль, 2015. С. 206–207.

24. Левицький В. Застосування машин у поміщицькій суконній промисловості Наддніпрянської України в середині XIX століття // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів (м. Київ, 16 травня 2016 р.). Вінниця, 2016. С. 149–151.

25. Левицький В. Технічне забезпечення шкіряної промисловості Наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX століття // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XII Міжнародної конференції молодих учених та спеціалістів (м. Київ, 19 травня 2017 р.). Київ, 2017. С. 290–292.

26. Левицький В. Забезпечення сировиною підприємств вовняної промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX століття // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 17 лютого 2017 р.). Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 70–72.

27. Левицький В. Підприємства текстильної промисловості Харківської та Херсонської губерній в другій половині XIX – на початку XX століття // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 17 березня 2017 р.). Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 101–104.

28. Левицький В. Розвиток клинцівських суконних підприємств Чернігівської губернії в другій половині XIX – на початку XX століття // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали XXXIII Міжнародної науково-практичної інтернет-

конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 31 березня 2017 р.). Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 65–68.

29. Левицький В. Легка промисловість Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX століття // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: матеріали XXXII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 19 квітня 2017 р.). Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 59–61.

30. Левицький В. Роль поміщиків та купців у розвитку легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: матеріали XXXIII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 24 травня 2017 р.). Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 85–88.

31. Левицький В. Канатна промисловість Наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX століття // Актуальні проблеми гуманітарних наук: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції (м. Краматорськ, 17 червня 2017 р.). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 57–60.

32. Левицький В. Роль підприємців у легкій промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX століття // Сучасні проблеми гуманітарних наук: матеріали IX міжнародної науково-практичної конференції (м. Краматорськ, 27 серпня 2017 р.). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 29–32.

33. Левицький В. Загальний огляд галузей легкої промисловості на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали XXVII Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 30 серпня 2017 р.). Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 46–49.

34. Левицький В. Економічна діяльність ВАТ «Тернопільське об'єднання «ТЕКСТЕРНО» // Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів – до сьогодення): матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 13–15 вересня 2017 р.). Тернопіль: «Вектор», 2017. С. 195–200.

35. Левицький В. Збут продукції легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття // Суспільні науки сьогодні: матеріали X міжнародної науково-практичної конференції (м. Краматорськ, 22 вересня 2017 р.). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 121–124.

36. Левицький В. Діяльність підприємств легкої промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Суспільні науки в Україні та світі: матеріали XII міжнародної науково-практичної конференції, м. Краматорськ (17 листопада 2017 р.). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 121–123.

37. Левицький В. Текстильна промисловість Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX століття // Матеріали XV Подільської

всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Кам'янець-Подільський, 17–18 листопада 2017 р.). Кам'янець-Подільський, 2017. С. 218–221.

38. Левицький В. Становлення капіталістичних відносин у легкій промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX століття // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали III міжнародної наукової конференції (м. Суми, 23–24 листопада 2017 р.). У 2-х частинах. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. С. 41–45.

III. Наукові праці, що додатково відображають результати дисертації

39. Левицький В. Історіографічний огляд проблеми розвитку легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття // *Rozdroża Europa Środkowa i Wschodnia w historii i historiach historyków*. Tom IV. Częstochowa-Humań-Poznań. 2017. С. 303–320.

АНОТАЦІЯ

Левицький В. О. Легка промисловість українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2019.

У роботі досліджується проблема становлення та розвитку галузей легкої промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. та розкрито їх вплив на соціально-економічне становище Наддніпрянської України. Проаналізовано й систематизовано джерела з даної проблематики. Представлено загальну картину стану галузей легкої промисловості. Відзначено, що їх розвиток залежав від імпорту устаткування, сировини і матеріалів. Висвітлено процес переходу легкої промисловості від мануфактурного до фабричного виробництва. Розглянуто питання технічного становища легкої промисловості, виділено та охарактеризовано особливості забезпечення машинами та обладнанням підприємств. Доведено, що галузі легкої промисловості, які в дореформений період виходили зі своєю продукцією на зовнішній ринок, у період промислового капіталізму почали занепадати, або дуже повільно розвиватися, працюючи на вузький внутрішній ринок. Розкрито систему підготовки інженерно-технічних кадрів та забезпечення цими фахівцями легкої промисловості українських губерній.

Ключові слова: легка промисловість, українські губернії Російської імперії, друга половина XIX – початок XX ст., товарно-грошові відносини, реформи, фабрично-заводська промисловість, технічний прогрес.

АННОТАЦИЯ

Левицкий В. О. Легкая промышленность украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка, Тернополь, 2019.

В работе исследуется проблема становления и развития отраслей легкой промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. и раскрыто их влияние на социально-экономическое положение Приднепровской Украине. Проанализированы и систематизированы источники по данной проблематике. Представлена общая картина состояния легкой промышленности. Отмечено, что их развитие зависело от импорта оборудования, сырья и материалов. Освещен процесс перехода легкой промышленности от мануфактурного к фабричному производству. Рассмотрены вопросы технического положения легкой промышленности, выделены и охарактеризованы особенности обеспечения машинами и оборудованием предприятий. Доказано, что отрасли легкой промышленности, которые в дореформенный период выходили со своей продукцией на внешний рынок, в период промышленного капитализма начали приходить в упадок, или очень медленно развиваться, работая на узкий внутренний рынок. Раскрыто систему подготовки инженерно-технических кадров и обеспечения этими специалистами легкой промышленности украинских губерний.

Ключевые слова: легкая промышленность, украинские губернии Российской империи, вторая половина XIX – начало XX в., товарно-денежные отношения, реформы, фабрично-заводская промышленность, технический прогресс.

ANNOTATION

Levytskyi V. O. The light industry of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIX-th – early XX-th centuries. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Doctor's Degree in History in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, 2019.

The issue of the unresolved crisis phenomena in the industry of Ukraine particular in the light industry is a special interest in the society and scientific circles to economic problems, it demands the study of the specific experience in the management and development of the light industry of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIX-th – early XX-th centuries. The formation and development of the light industry in the Ukrainian provinces had their own specificity in comparison with the general imperial tendencies. This experience shows that the light industry quickly adapted to the market conditions. The position of the light industry was determined by such elements of the economy as trade, co-

operation, industrial and financial capital, taxes, customs policy, pricing, markets etc. The maturity of these elements, the level of their introduction into economic relations became visible during the realization of the economical reforms in the 60's XIX cent.

The works about light industry appeared relatively long ago and in their nature have only a general outline of the main processes of the light industry development in Ukraine. The need for a deeper and more comprehensive study of the structure, organization, level of industrial production requires the expansion of the source base. Historiographic works of this issue consider light industry in the context of the policy of the tsarist government, its role in the economic development of Russia and Ukraine is significant in the study of the topic.

As a result of the reform of 1861 new market relations changed the old feudal ones. Under these conditions, the merchants and nobles of the Over Dnipro Ukraine were actively involved into the development of commodity production. The light industry which was most represented by wool cloth, wool stockings and wool washing branches was no exception in the studied region.

It was shown in this research that the light industry of the Ukrainian provinces of the Russian Empire had its own peculiarities. The development of the most important branches of production largely depended from the imported equipment, raw materials and materials. Some branches of the light industry, especially cloth and rope began to decline during the period of industrial capitalism, they developed very slowly, working on a narrow domestic market.

Ukraine was the market for the sale of textiles from the central and northern regions of Russia and Poland. Ukraine was also a rich source of raw materials for the textile industry of Russia. Comparing the industrial development of Russia and Ukraine, it can be affirmed that the manufacturing and textile industries occupied the leading place in Russia, while in the Over Dnipro Ukraine the textile industry was at eleventh place. By 1914 there were only 6 large textile enterprises in Ukraine: 3 in Kharkiv, 2 in Odesa and 1 in Lugansk. In Kharkiv two wool washing machines used Ukrainian and imported raw materials from the Caucasus and one sink-rope factory. The Black Sea roped plant and the jute factory worked in Odesa. In Lugansk there was a factory for the production of camel belts, transmission belts for mills, pressed cloth for oljans. During the First World War a part of textile enterprises were transported to Ukraine from Russia for the needs of the Army. The census of 1920 registered 126 enterprises (Kharkiv region 37, Odesa and Kyiv regions 17). Only 68 enterprises could produce products because of the lack of necessary equipment.

During the investigated period, the number of wollen enterprises and workers on them decreased, and the volume of production decreased too. At the same time an intensive process of concentration, mechanization of production and the growth of the labour productivity took place on this basis. If in 1865 one enterprise produced the output amounted to 232897 rubles, then in 1895 – 648100 rubles. In that case, the volume of production of one company was almost threefold. So, the wool washing production in the Kherson province was constantly decreasing, and it was growing in the Kharkiv province.

Thus, on the eve of the First World War, the light industry of Ukrainian provinces declined, a group of fibrous processing plants didn't receive significant

development in Ukraine. Ukraine provided for its demand for wool, cotton and other industrial goods by the products from the enterprises located in the other parts of the Russian Empire. Ukraine was also a rich source of raw materials for the textile and leather industry of Russia. The cotton industry wasn't developed in Ukraine, its small factories arised and disappeared in the different provinces. The fabric industry was represented by relatively large enterprises, it was located compactly, and mainly focused in the Poltava and Chernihiv provinces. Even technically-developed cloth factories didn't progress in the Chernihiv province and the quality of the products decreased in the second half of the XIX-th century. The wool washing industry that declined in the second half of the XIX-th century continued to play a significant role thanks to the development of this branch in the Kharkiv province. In the cable industry, only the Kharkiv rope factory and the Odesa jute factory were typical for developed capitalist enterprises. As an example the development of the leather industry shows the elements of the technical and economic falling of the Over Dnipro Ukraine.

Key words: light industry, Ukrainian provinces of the Russian Empire, second half of XIX-th – early XX-th century, market, raw materials, plant, technical progress, commodity-money relations, reforms, factory-plant industry.

Підписано до друку 25.04.2019
Формат 60x84/16.
Папір друк. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 02/18/2-6

Віддруковано у видавничому центрі "Вектор"
46018, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12,
Тел. 8 (0352) 40-08-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013р.
ФОП Осадца Ю.В.